

К. ЖУРАЕВ

ТАРЖИМА САНЪАТИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1982

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ушбу рисолада таржима жараёни ва маҳсули — таржима адабиётининг филология, эстетика, поэтикага муносабати, оригинал ижод ва таржимада сўз танлаш проблемаси, бадий асардаги тасвирий воситаларни ўгириш принциплари ҳақида фикр юритилади. Бунинг учун асосий манба сифатида ўзбек классик адабиётининг машҳур намояндаси, буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» асари ҳамда халқ оғзаки ижодининг классик намунаси «Алпомиш» достонининг барча русча таржималаридан фойдаланилди.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлар кандидати *Ғ. Саломов*

Тақризчилар:
филология фанлари кандидати *М. Умархўжаев*,
шоир, таржимон *Олимжон Холдор*

Жўраев К.
Таржима санъати (Масъул муҳаррир
Ғ. Саломов). Т., «Фан», 1982, 60 б.

Джураев К. Искусство перевода.

ТАРЖИМА САБОҚЛАРИ

Таржимачилик узоқ тарихга эга бўлса ҳам, у фан сифатида эндигина шакллана бошлади. Ўзбек адабиётшунослигида таржима амалиёти, назарияси, унинг маданиятимиз тарихидаги роли, бадий моҳияти каби масалаларни ёритиш анча жонланиб кетди. Республикамиз олимларидан Ж. Шарипов, Ш. Шомухамедов, А. Ҳожиаҳмедов, М. Расулий, Ғ. Саломов, Н. Комилов, Ғ. Ғафурова, П. Тартаковский, Н. Владимирова, А. Жақсибоевларнинг таржимашуносликка оид мақола ва китоблари Иттифоқ миқёсида маълум.

Ўзбекистоннинг барча олий ўқув юртларида таржима назарияси ва амалиётдан машғулотлар олиб борилмоқда. Тошкент Давлат университети ва Республика давлат рус тили ва адабиёти педагогика институти талабалари қўшимча таржимонлик касбига ўргатилмоқда. Республикамизда илк бор Ғ. Саломовнинг «Таржима назариясига кириш» дарслиги яратилди. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида «Таржима санъати», ТошДУ ва ЎзФА Тил ва адабиёт институтида бадий таржима масалаларига оид мақолалар тўпламлари мунтазам чиқиб турибди. Қисқа муддат ичида «Фан» нашриётида «Таржима маҳорати» (Ғ. Саломов, Н. Комилов, З. Салимова, Қ. Жўраев, Н. Отажонов, 1979), Ғ. Саломовнинг «Адабий анъана ва бадий таржима» (1980), Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида Ғ. Саломов ва Н. Комиловнинг «Дўстлик кўприклари» (1979) монографиялари босилиб чиқди. Лекин ҳали қилинадиган ишлар бениҳоя.

Биринчи ва энг муҳим масалани қуйидагича таърифлаш мумкин.

Иттифоқимизда таржима назарияси ўз тараққиётининг илк онлариданоқ, яъни 1919 йилдан бошлаб икки тармоқда ривожлана бошлади. Биринчиси — К. Чуковский бошлаб берган ва А. М. Горький маъқуллаган бадий таржима назарияси, иккинчиси — ўша йилларда К. Чуковский

билан ҳамкорликда, кейинчалик алоҳида яратилган А. Федоровнинг таржиманинг лингвистик назариясидир. Биринчи назария диққат-эътиборида бадий таржима эстетикаси, таржиманинг санъат, сўз санъатининг бир кўриниши эканлиги проблемаси турса, иккинчисида таржима умумий тилшунослик, лексикология, грамматика, айрим тиллар стилистикаси билан боғлиқ равишда ёритилади. Ҳозирги кунда ҳар иккала проблема ўз йўлида ривожланиб борапти. Бироқ энг муҳими қайси? Бу ҳам анчадан буён кескин мунозараларга сабаб бўляпти. А. А. Реформатскийнинг 1952 йили эълон қилинган «Таржиманинг лингвистик масалалари» ва А. В. Федоровнинг «Таржима назариясининг асосий масалалари» мақолалари босилиб чиққандан кейин иккинчи назарияни ёқловчи В. Н. Комиссаров, А. Д. Швейцер, Л. С. Бархударов, Т. Р. Левицкая, А. М. Фитерман, Л. А. Черняховская, В. Н. Крупновларнинг китоблари чиқди. Чет элда эса Р. Якобсон, Дж. Р. Фёрс, Ж. Мунен, М. А. К. Хэллидей, К. Р. Бауш, О. Каде, Дж. Кэтфорд, Ю. А. Найда, Г. Егер ва бошқаларнинг монография ва мақолалари босилиб чиқди. Улар таржимага асосан қиёсий тилшунослик, чет тилларни ўқитиш методи, тилнинг коммуникатив моҳиятини ўрганиш объекти сифатида қарайдилар. Бундай нуқтаи назар К. Чуковскийнинг бадий таржима ҳақидаги китоби ва М. Горькийнинг 1934 йили ёзувчилар I съездидаги ва кейинчалик барча ёзувчи, шоир, адабиётшунос, таржимонлар амал қилаётган бадий адабиётнинг муҳим мағзи — асар ғояси ва эстетик моҳиятига эътиборни кучайтириш ҳақидаги қимматли фикрларига маълум даражада зиддир. Тўғри, таржимадан тилни ўрганиш учун иллюстратив материал олиш мумкин. Аммо бадий асар таржимаси — бадий асар ҳамдир. Таржима ўзининг эстетик моҳияти билан ижодий акт ҳисобланар экан, уни тушуниш учун эстетика, адабиётшунослик назариясига эҳтиёж сезамиз. Бу деган сўз филологиянинг икки тармоғи бир-бирига мутлақо қарама-қарши эканлигини билдирмайди. Тилшунослик ва адабиётшунослик мустақил бўлганликлари ҳолда бири иккинчисини тўлдириб келади, бири иккинчисига хизмат қилади, бири бирини ҳам назарий, ҳам амалий томондан бойитади. Ф. Энгельс таъкидлаганидек, фанларнинг айни туташган еридан «энг катта натижаларни кутиш мумкин». Шунингдек, таржима назариясини ҳам уларнинг узвий алоқасисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Озарбайжонлик олим, проф. Б. Тоҳирбеков сўзича, адабиётшуносликни тилшуносликка қарама-қарши қўйиш ҳеч ақлга сифмайдиган нарса. Худди шунингдек, таржиманинг фило-

логия фани ичидаги ўрни ҳақидаги масалани ечишда ҳам унинг бир томонини иккинчисининг зиёнига ҳал қилиш мумкин эмас. Чет эл таржима назариячилари ҳам бу баҳсга янгича ёндашмоқдалар. Уларнинг назарида илгарилари таржима лингвистиканинг монополияси ҳисобланган бўлса, ҳозир улар ўзлари ҳам таржимани комплекс равишда ўрганиш зарурлигини таъкидламоқдалар. СССРда таржиманинг лингвистик аспекти биринчи бўлиб кўтариб чиққан ленинградлик олим А. Федоров ўзининг «Таржима назариясига кириш» китобининг иккинчи (1958) нашрида таржимашуносликда поэтика ва эстетиканинг муҳим ролини тан олди ва, шу билан бирга, француз тилшуноси Ж. Муненнинг «Таржиманинг назарий проблемалари» соф лингвистик асарига ёзган тақризида ҳам «ҳатто бир-бирдан узоқ бўлган (масалан, тилшунослик ва математика) фанларнинг илгари қулоқ эшитмаган ҳамкорлиги рўй бераётган бизнинг замонамизда таржима каби ўз алоқалари билан кенг миқёсли бўлган ҳодисага турлича ёндашиш имкониятини рад этиш қолоқлик, замондан орқада қолиш ҳисобланади»¹, деб таъкидлайди. «Муненнинг фикрича,— дейди А. Федоров,— таржима ўз моҳияти билан тил билан доим боғлиқ, унга таянадиган ва шу билан бирга уни лингвистик аспектда текширишни кўзда тутадиган фаолият. Бу — у бажараётган вазифалари (бадий проза ва поэзия таржимаси ҳақида гап кетса — адабий, эстетик вазифа) характери бўйича кўп қиррали ҳодиса бўлган таржимани тилшуносликдан ташқари фанлар қизиқтирмайди, деган гап эмас. Мунен таржимани лингвистик масала сифатида тадқиқ қилиш зарурлигини уқтириш билан бирга, уни бўлак томондан (масалан, адабиётшунослик, эстетика терминлари билан — К. Ж.) текширишга уринишни ҳам қораламайди»². Б. Тоҳирбековнинг сўзича ҳам, таржима бирор фаннинг монополияси эмас, у медицина сингари санъатдир.

¹ «Мастерство перевода — 1966». М., 1968, с. 472.

² Уша ерда. 471-бет.

ЭМАС ОСОН БУ МАЙДОН ИЧРА ТУРМОҚ...

Эстетика каби қадимий фан ичида энг гўзал ва нафис олам — бу санъат, барча санъатлар ичида — меъморлик, тасвирий санъат, музыка, шеърият. Ўзларининг ақл-заковати, қувваи-хотираси билан бу оламни машъалдай ёритиб берган донишмандлар — Пифагор, Гераклит, биринчи бўлиб атом назариясини яратган Демокрит, мутафаккир Суқрот ва унинг шогирди Платон, қомусий билим эгаси Аристотель қизғин фалсафий мунозараларда бу муқаддас ҳақиқатни яратдилар. Улардан бир неча юз йиллар кейин бу ҳақиқат буюк олим, инженер, ҳайкалтарош Леонардо да Винчи, ундан уч юз йил кейин драматург ва санъатшунос Д. Дидро, танқидчи, драматург, классик ўтмишнинг билимдони Г. Лессинг, файласуфлар И. Кант ва Ф. Гегель, буюк рус революцион демократлар В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Н. Г. Чернишевский ва Н. А. Добролюбовлар томонидан ўзлаштирилиб, илмий асосланди.

Бу буюк алломаларнинг эстетик қарашлари қадимий араб-форс фани ва маданиятининг улкан намояндалари, қомусул аъламлари Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва бошқа даҳолар дунёқараши билан ҳамоҳанг. Аммо шундай гўзал нафосат оламининг энг завқбахш бир томони — таржимачилик санъати бундан 2000 йил муқаддам, яъни Гомер «Одиссея»сининг юнон Ливий Андроник томонидан лотин тилига биринчи бор ўгирилиши билан бошланган экан, ана шу даврдан буён бу санъатни вужудга келтирувчи технологик жараён чуқур ўрганилмади, унинг назарий принциплари ишлаб чиқилмади. Н. Комиловнинг айтишича, ҳатто Октябрь инқилобигача яратилган адабиётшуносликка оид манбаларда таржима асарлари ва заҳматкаш мутаржимларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида бизгача ғоят кам маълумот етиб келган. Бадий таржима санъати масалаларига бағишланган бирон рисо-ланинг бўлганлиги эса ҳозирча маълум эмас. Олимнинг буюк аждодимиз, араб, форс, сўғдий, хоразмий, сурёний,

яхудий, ҳинд ва юнон тилларини яхши билган Абу Райҳон Берунийнинг таржимачилиқ иши равнақиға қўшган Х ва ҳозирги ХХ аср учун ҳам энг долзарб ва улкан ҳиссасини моҳирона ёритиб кўрсатишича, ўша даврда таржима илмининг санъат сифатида қарор топиши ва такомиллашуви тараққиёт душманларининг реакцион эътиқодлари туфайли пайсалга солиб келинди. «Муҳолифлар Берунийни ғайридин асарларни арабчага таржима қилгани учун кофирликда, исломга қарши чиқишда айблашга уринганлар». Аммо «Беруний илму маърифат йўлида фидоӣ, ҳақиқатгўй кишиларнинг борлигига ишонади. Бундай кишилар илмий ҳақиқат ҳаққи олиб борилган изланишларини хор қилмайдилар, буни муносиб тақдирлайдилар»¹.

Антик цивилизация, ўрта аср маданий тараққиёти давридан кейин Шарқ, Ғарб, Рус мамлакатларида «эркин тафаккур илдиз ота бошлаган» (Ф. Энгельс) инсоният тарихидаги энг ёрқин давр — Уйғониш даври бошланди. Бу вақтга келиб шоир, файласуф, давлат арбоблари оригинал бадиий ижод билан бирга санъат, нафосат ҳақида ҳамда ижтимоӣ-сиёсий мавзуларда энциклопедик характердаги асарлар ёздилар.

Шарқда — форс-тожик адабиёти классиклари Фирдавсий, Саъдий, Жомий, озарбайжон адабиётининг намоёндалари Ҳоқоний ва Низомий, ҳинд адиблари Ҳасан Деҳлавий ва Хусрав Деҳлавийлар Уйғониш даврига замин тайёрлаб бердилар. Бу давр, Ф. Энгельс таъбири билан айтганда, «улуғ сиймоларга муҳтож эди ва бу давр ўз тафаккур кучи, эҳтирос ва характери жиҳатидан, мукамаллик ва олимлик жиҳатидан жуда улуғ сиймоларни етиштириб берди»². Бизда айни шу даврни ўзбек классик адабиётининг асосчиси, гениал шоир ва мутафаккир Алишер Навоӣ бошлаб берди ва ўзининг мукамал асарлари билан унинг гуллаб-яшнашига, равнақиға зўр ҳиссасини қўшди.

Униң ёзган асарлари ўзбек китобхонларига таниш. Улар Навоӣнинг ҳар бир сўзини завқ-шавқ билан тилга оладилар, эстетик озикланадилар, маънавий камолотга эришадилар. Бу буюк алломаниннг энг кичик жанрдаги асарларидан тортиб то йирик эпик полотноларигача қайта-қайта нашр этиляпти, бошқа тилларда ҳам баралла янграмоқда.

Таржимачилик иши оммавий тус олди. Бу ишда жонажон партиямиз раҳнамолик қилди, миллий адабиётларни

¹ «Таржима санъати». Мақолалар тўплами. 3-китоб, Тошкент, 1976, 66-бет.

² Энгельс Ф. Соч., т. 20, с. 347.

камситиш, чеклаш барҳам топди. Бутуниттифоқ ёзувчилари I съездидан кейин навоийшунос олимлар И. А. Орбели, И. Ю. Крачковский, В. В. Бартольд, В. С. Струве, Е. С. Бертельс, Б. Б. Пиотровский, А. Н. Болдирев, А. Н. Тихонов, шоир ва таржимонлар В. Рождественский, Н. Лебедев, К. Липскеров, Л. Пеньковский, Вл. Державин ва бошқаларнинг олижаноб меҳнатлари туфайли рус китобхони улуғ шоир ижодий оламига, унинг билимлар хазинасига кира олди. Улар ўттизинчи йилларнинг охири, қирқинчи йилларнинг бошларидаги очлик, рус қишининг шафқатсизлигини енгиб, совуқ, зах, ярим қоронғи хоналарда зўр бардош ва матонат билан таржима қилдилар. Бундай фидокорликка олим ва таржимонларни ундаган биринчи сабаб, қадимги Шарқ классикларининг донишмандлигига чуқур ҳурмат, зўр эътибор ва қизиқиш бўлса, иккинчи сабаб, Шарқ Ренессансининг йирик вакили мавлоно Алишернинг бой хазиналар бисотини чуқур ўрганиш, унинг ўлмас асарларига бўлган эътиқоднинг кўп миллатли Ватанимиз миқёсида тобора кучайиб бориши, китобхонлар диди ва талабининг ортишидир. Таржималар ва таржимонларсиз бу талабларни қондириш амримаҳол.

Масалан, биргина, «Фарҳод ва Ширин» достонининг илк бор 1940 йилда рус тилига ўгирилиши бутун совет адабиёти ва маданиятида улкан жасорат бўлди, чунки Шарқ классик шеърятининг ушбу намунасини ағдариш анча мушкул иш эди, рус таржимони олдида нафис шеърят даҳоси, гениал шоирнинг улуғвор сиймоси турар эди. Навоий достонни ёзишга киришаётиб, ўз қаршисида Низомий ва Деҳлавий сингари ижод азаматлари турганини билди, бу тўғрида ўзига аниқ ҳисоб беради, улар кўтарилиб чиққан баландликка чиқиш ва уларга тенг асар яратиш осон эмаслигини яхши тасаввур қилиб:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ,—

дейди (270-байт). Навоийки, ўз оригинал ижодига нисбатан шунчалик масъулият сезган экан, рус таржимони ҳам «Навоий панжасига панжа урар» экан, бу масъулиятни ўзига сингдирмай қолмайди. Шунинг учун ҳам бу «муҳаббат комуси»ни рус тилига ағдариш тенги йўқ жасоратдир. Достон рус тилида чиқиши билан унинг иккинчи ҳаёти бошланди. Қудратли рус тили туфайли улуғ шоир номи бутун дунёга танилди, асарлари янада донг қозонди. Уша пайтдаёқ прогрессив олим, кейинчалик Навоий асарлари-

нинг таржимони Альфред Курелла бошланган «қутлуғ иш»га ҳамду сано айтди³.

Достон 1940 йили «Литература и искусство Узбекистана» журналида (№№ 2—6) эълон қилинганидан кейин 1943, 1957, 1967, 1968 йилларда Тошкентда, 1946, 1948, 1956, 1975 йилларда Москвада тўлалигича нашрдан чиқди. Ҳар қайси кейинги нашрлар биринчи нашрнинг ёки олдингиларининг босма қолипи — матричасидан шундайича кўчириб олинган бўлмай, уларда таржимоннинг узлуксиз меҳнати самараси — айрим ўзгартишлар, аниқликлар сезилиб туради. Аввалги русча нашрга қараганда кейингиларида оригинал муаллифининг фикри аслидагидай равшан ва тиниқ, сўз ва иборалар маъноси аслига монанд, товушлар нисбати, оҳанг ва услуби оригиналга тобора яқинлашиб боради. «Фарҳод ва Ширин»нинг таржимони Лев Пеньковский бунга эришиш учун сабот билан ишлади. «Менинг таржимам нашр қилингандан кейин, — дейди у, — бир йил ёнги кўпроқ вақт ўтар, шунда ҳам, ҳар қачонгидай, нимадир ўз поёнига етмагандай, қаердадир таржиманинг у ёки бу томонини мустаҳкамлаш, ё бўлмаса алмаштириш керакдай, қаердадир қолиб кетган бўшлиқни тўлғазиш, матннинг у ёқ-бу ёғини текислаш, тозалаш, силлиқлаш, қора доғларини ювиш, ранг-рўйини ойдинлаштириш керакдай кўринади. Агар ўз ишини севсанг, доим етукликка интилсанг, шундай бўлаверади. Бу ишнинг эса чеки йўқ»⁴.

Совет бадий таржима назарияси ҳақиқий сўз усталари — моҳир таржимонларнинг кўп йиллик ижодий тажрибаларидан озиқланиб, бадий асар таржимаси ва унинг муаллифига катта масъулият юкляпти, талабчанликни тобора оширяпти, асарнинг тўлақон бадий вариантини яратиш принциплари, йўл-йўриқлари, реалистик таржима мезонини ишлаб чиқяпти. Бошқа тилда ҳам оригиналга «тенг» асар яратиш учун, Ғ. Саломовнинг кўрсатишича, фақат таржима тилини билиш кифоя қилмайди, чунки «таржима тил билган ҳар бир кимса ҳам шуғулланса бўлаверадиган юмуш эмас, балки фан ва санъатдир»⁵. Бундай фан ва санъат эса ўз қонун-қоидаларига эга. Бу қонуниятларга биноан таржимон иш жараёнида оригинал автори кўзлаган олий мақсад, юксак ғоя, асарда ифода-

³ Курелла А. Новое открытие великого поэта. Журн. «Литература и искусство Узбекистана». 1940, № 6, с. 78.

⁴ Қаранг: Алишер Навои. Фарҳад и Ширин. Ташкент, 1943, с. 38.

⁵ Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. Тошкент, 1978, 179-бет.

ланган нафосатни моҳирона англай олиши, оригинал ва таржима тилининг энг нозик томонларини ажрата билиши, ҳар бир сўз, ибора, образ замирида ётган мазмунни тўла уқиб, асарни илмий асосда таҳлил қила билиши, ўзи устида тинмай ишлаши керак бўлади. Лев Пеньковский ана шундай жиддий талабларга жавоб берадиган юксак маданиятли шеър ва таржима соҳибидир. Турган гап, бадий асар таржимасини айнан, аслидагидай бажариш оғир масала. Лекин шунга интилиш зарур. «Фарҳод ва Ширин» достони биринчи марта русчага ўгирилганда, биринчи нашрда, табиий, кўп лисоний нуқсонларга йўл қўйилганди. Таржимани қайта нашрга тайёрлашда русча матн муаллифи ўз ишини танқидий нуқтаи назардан ўрганиб, яна бир бор таҳрирдан ўтказди, камчиликларини аниқлади, йўл қўйилган хатоларни тузатди. Достон таржимасининг бир неча нашрларини қиёслаб, учраган нуқсонларни икки группага — лексик-грамматик ҳамда мантиқий ва семантик нуқсонлар группасига ажратдик.

1. Лексик-грамматик нуқсонларни тузатиш. Таржиманинг 1943 йил нашрида асл нусхадаги 463-байт

Вале чекканлар ушбу жомдин роҳ,
Саросар бўлдилар Хисравга маддоҳ —

рус тилига

Хосрова так старательно хваля
И лишь ему внимание уделя.. (47-бет)

тарзида ўгирилган. Бу байт таржимасидаги нуқсон шуки, ҳозирги замон рус тилида *хвалить* ва *уделить* феълларидан олд қўшимчасиз равишдош (деепричастие) ясалмайди. Ҳозир *уделя*, *хваля*, *беря*, бир бўғинли *бить*, *мнить* сўзларининг *бия*, *мя* феъл шакллари сўз яшашнинг архаик типи ҳисобланади. Шунинг учун таржимон асарни келгуси 1956 йил қайта нашрига тайёрлаганида бу ибораларни *усердно восхвалив* ҳамда *внимание уделив* деб таҳрир қилган (38-бет). Бу билан янги давр китобхони учун қулайлик яратган. Бир мисол:

3773-байт: Дедиким: ишқиға кўнглунг ўрундур,

Деди: кўнглумда жондек ёшурундур.

1943, 237: Хосров: Любовь в себе, скажи, где носишь ты?

Фарҳад: А душу где зачем не спросишь ты?

1948, 163: Хосров: Любовь свою, скажи, в чем носишь ты?

Фарҳад: А душу в чем, зачем не спросишь ты?

Иккинчи вариантда автор таржиманинг оҳангини оригинал маромига мослаштириш мақсадида *где* сўзини *в чем* билан алмаштирган, биринчи таржимадаги *в себе* ўрнига *свою* олмошини қўяди-ки, бу охири вариантнинг

ўқилишини, жарангини майинлаштирган. *Где билан в чем* тўлдирувчи ва ҳолнинг гипотетик категориясига мансуб бўлиб, ҳар икковининг пинҳоний (имплицит) маъноси оригиналдаги ҳол характеристикасининг муштараклигини бемалол қоплай олади. Бундан ташқари *в чем* Хосров, Фархад, *любовь* сўзлари билан ҳамоҳанг товушлар қаторини тўлдириб келяпти.

2. **Мантиқий ва семантик нуқсонларни тузатиш.** Бу группага кирган нуқсонлар бундай қараганда кўзга унчалик чалинмайди, текст ичида улар ҳатто нуқсонга ҳам ўхшамайди, бепарво китобхон уларни сезмаслиги ҳам мумкин. Аммо зийрак, кўзи пишган китобхон уни дарҳол пайқайди ва ўқиётганида гаши келади. Масалан, 3824-байтни олайлик:

Гаҳи ёғдурса ҳажр ашкин ёғиндек.
Гаҳи чекса фироқ оҳин чоқиндек...

1948, 166:

И вздох моей любви по ней с высот
Порою в виде грома донесет...

1956, 278:

И вздох моей любви по ней с высот
Порой в раскатах грома донесет.

Донести вздох любви в виде грома деб ўғирилган сатрда муҳаббат «оҳи» рус китобхонига, оригиналдагидек *чоқин* — чақмоқ, яшин деб эмас, момақалди роқ образи билан етказилган. Таржимон текст ичига кира билибди. Лекин мантиқан тўғри эмас, мазмун ҳам пича ғализ кўрилади. Таржимон биринчи нусхани таҳрир қилар экан, фироқ оҳи-ю ишқ изтиробини момақалди роқ садолари, гуриллаши билан қиёс қилади. Аммо ёмғирдай ёғилаётган ҳижрон кўз ёшилар таржиманинг ҳеч қайси нашрида аксини топмаган. Бундан ташқари, биринчи сатрдаги *ҳажр* сўзи 1943 йил нашрида *тоска* деб тўғри ўғирилган (240-бет). Бироқ руҳий ҳолатни ифодалашда қўлланиладиган «тоска + по предлоги + предложный келишик (дательный ўрнига)» конструкцияси, яъни синтактик идиоматизм, ҳозирги замон рус тили нуқтан назаридан эскирган ҳисобланади. Худди шунингдек, «любовь по ней» деб ҳам бўлмайди. Бу ерда делибератив муносабатни билдирувчи, яъни фикр, нутқ, ҳиссиёт объектини кўрсатишга хизмат қилувчи «к» предлогини қўллаш маъқул эди.

Достоннинг бошқа 540-, 547-, 4309-, 4325-, 4328-, 4359-байтларини ҳам русчага ўғирганда таржимон аввал бир қанча хатоликларга йўл қўйган. Асарни синчковлик билан

Ўрганиб чиқиб, Л. Пеньковский таржиманинг 1948, 1956, 1968 йил нашрларида ўз ишига сайқал берди, «қора доғ» ларни ювди, «ранг-рўйини» оёдинлаштирди.

ТАРЖИМОН НАСРДА ҚУЛ, НАЗМДА РАҚИБ ЭМАС

Таржима асари, айниқса классик адабиётга мансуб поэтик асар таржимаси, тадқиқотчилар айтганидек, «давр каби ўтувчан ва эскирувчан»дир. Юқорида кўриб ўтганимиздек, асарнинг, масалан, бундан 40—50 йил аввал қилинган таржимаси ҳозирги китобхон талабига жавоб бермаслиги мумкин, чунки тил вақт ўтиши, давр ўзгариши билан такомиллашиб борапти, луғат состави бойияпти⁶, бадиий адабиёт ва санъат асарларига, уларнинг сифатини оширишга талаб ва эътибор кучайяпти. Шунинг учун ижодий ташкилотлар, нашриётлар, таржимонлар қайта нашр қилинаётган ҳар бир асарни юксак санъат даражасига кўтариш учун жонбозлик кўрсатиб меҳнат қилишлари керак, ваҳолонки, «таржима — миқдорий тушунча, ҳисоб-китоб иши эмас, балки сифат проблемасидир» (Ғ. Саломов).

Таржимон ўзининг шахсий ижодий иш принциплари, метод ва услубларига эга бўлса ҳам, у оригинал мумаллифининг субъектив қарашлари ва ижодий йўсинларига бепарқ қарай олмайди. Таржимон, авваллари айтилганидай, «насрий таржимада қул, назмда рақиб» эмас. Атоқли шоир В. А. Жуковскийнинг (1783—1852) юз йиллардан буён ақидага айланиб келаётган бу фикри 1954 йил 19 декабрда Совет ёзувчиларининг II съездида бутунлай янгича ифода топди, «таржима — бу ёзувчилар ўртасидаги энг олий дўстлик акти» деб танилди. Шунинг билан жаҳон адабиётшунослигида ҳам ҳукмрон бўлиб келаётган юқоридаги каби дилемма муваффақиятли ечилди.

Оригинал ижодда ҳам бақувват шоирлар сафида бўлган Навоий таржимони қолган умрининг ҳаммасини бу буюк, олижаноб соҳага бағишлади. Қирқ йиллик умрини Навоий ва Бобир, Фурқат ва Ҳамза, Фозил Йўлдош ўғли ва Гафур Гулом ижодини пропаганда қилишга сарфлади, маҳоратнинг баланд чўққисини эгаллади. Бунинг учун у кўп меҳнат қилди. Қайси жанрга қўл урмасин, таржи-

⁶ Н. З. Бутарова, Н. З. Котелова ва бошқаларнинг аниқлашича, СССР Фанлар академиясининг 1950—1965 йилларда чиқарган 17 томлик «Ҳозирги замон рус адабий тили луғати»га кирмаган, 1965—1968 йиллар ичида матбуот ва адабиётда қўлланилган, 3500 га яқин янги сўз қайд қилинди. Қаранг: «Новые слова и значения». Словарь-справочник. М., 1973, 2-стереотипное издание.

мон авторнинг индивидуал услуби, асарларининг ўзига хос хусусиятларини майда жузъий ишораларигача ўзлаштириб олди. Унинг ижодида халқ эпосини таржима қилишга бир хил, классик поэма ва лирик миниатюраларни ўгиришга бошқа хил, ҳозирги замон шеърини таржимасига яна ўзгача бир ёндашув борлиги сезилиб туради. Л. Пеньковский классик адабиётнинг шаклан ва мазмунан ниҳоятда бой, мураккаб ва фалсафий теранлиги, аксарият тил услубининг жимжимадорлиги, оғзаки ижод асарларидаги шартлилик, эпик характер, бадий образларнинг ассоциатив проза ва поэзиядаги бадий образлардан фарқи, тилининг содда ва равонлиги, оҳангдорлиги ва бошқа барча нозик томонларини яхши илғаб олади. Таржима жараёнида у ҳеч қачон жанрлар хусусиятларини чалкаштирмайди, бир жанр хусусиятини иккинчи жанр сифат белгилари билан ноўрин алмаштирмайди. Шунинг учун ҳам Пеньковский таржималарида оригинал асар муаллифининг нафаси сезилиб туради.

Таржимон асардаги қаҳрамонни ўраб турган атроф-муҳитни, табиат манзараларини, реал ҳаётни яхши билади. Билмаса махсус ўрганади. Билингвизм ёки полилингвизм ҳар қандай таржимон учун шарт бўлган фазилат. Рус, яҳудий, украин, поляк, немис, француз тилларини бирдай билганлиги учун ўша тиллардан тағламасиз ўгирилган таржималар ўз вақтида юқори баҳоланди. Шоирнинг қизи Ирина Львовна Адамова хатларидан бирида ёзган эди: «Ўзбек адабиётидан таржима қилиш давомида у ўзбек тилининг лексикаси, бойлиги, грамматик ва синтактик қурилишини аниқ билиб олганди. Билиб олгангина эмас, дилдан сезарди. Унинг қулоғи шундай ўткир, ўзи зийрак ва зеҳни тез эдики, таржимага ўтиришдан аввал шеърни ўзбек тилида ўқиб, унинг мусиқасини хотирасига «ёзиб» оларди. Бундан ташқари, ҳар доим тағлама орқалими ёки тўғридан-тўғри ўгирадими — икки тилли ва изоҳли луғатлардан фойдаланарди. Бирорта сўзни текширмоқчи бўлса ёки синоним изласа, уни бир эмас, бир нечта луғатлардан титкилаб топар, ўша сўзнинг маъноларини бошқа луғатлардагиси билан солиштириб кўрарди. Муҳаррир билан мунозара бўлгудай бўлса — у танқидий мулоҳазаларга зўр эътибор берарди — ўзи тўғри деб топган нуқтаи назарни ўша луғатлар, классик асарлардан олинган мисоллар билан тасдиқларди». Сўз танлашга бунчалик эътибор, ўзига эса бунчалик талабчанликни Марказий адабиёт ва санъат архиви (ЦГАЛИ) ҳамда шоирнинг шахсий архивида сақланаётган таржима гранкалари, қўлёзмалар ва хатларда ҳам кўриш мумкин.

Совет таржимони бугун Пушкин айтган «маърифат чопари»гина эмас, у курашчи, ҳақиқий ижодкор, интернационалист, илғор социалистик маданият куйчиси ҳамдир. Совет таржимонига қўйилган талаб, партия ва ҳукуматимизнинг таржимачилик ишининг равнақи учун кўрсатилган ғамхўрлиги уни ўз ишига пухта, ҳалол, қаттиққўл, ижодий позицияси мустаҳкам ва ниҳоятда талабчан бўлишга ундайди. Ҳақиқий истеъдод эгасида бадний таржиманинг бу сифат мезони азалдан мужассамланган бўлади.

Бошқа миллий адабиёт вакилининг ижодига нисбатан ажойиб меҳрибонлик, ҳурмат, илтифот, самимий муносабат, қолаверса, таржиманинг юсак санъаткорлик жараёни эканлиги Лев Пеньковскийнинг 1934 йил 14 июлда «Советская литература» нашриётининг редактори В. В. Гольцевга ёзган хатида яққол сезилиб туради. «Шеърӣ таржима қилиш учун менга тавсия қилинган Нароушвилининг «Рион» поэмаси тағламаси шу қадар сифатсизки,— дейди у,— икки ҳафта вақтимни зое кетказиб зўр хоҳиш ва тиришқоқлик билан ишлаган бўлсам ҳам, уни таржима қилишнинг баҳридан ўтаман. Авваламбор, тағлама рус тили тарафидан ниҳоятда чаласавод бажарилган. Унинг бўлмағурлиги шунчаки, баъзан энг оддий сўзларнинг ҳам маъносини зўрға уқиб оласан. Биргина сўз эмас, ҳатто яхлит бандларнинг мазмуни кўп ҳолларда мутлақо қоронғи. Аниқ изоҳлашни талаб қиладиган специфик грузинча жумла ва тушунчалар шарҳланмаган... Бундан ташқари, яна анчагина камчиликларни тағлама ҳошиясига ёзиб қўйдим. Лекин у ҳам камлик қилади. Насрий сўзма-сўз таржиманинг тили шу даражада дағал, узуқ-юлуқ, қўполки, асар жозибадорлигидан бутунлай маҳрум бўлган. (...) Бундай тағламани шеърӣ мақомга ўгиришнинг сира иложи йўқ. Рўйирост кўзбўямачилик бўлиб қолади. Менинг эса ундай қилишга қўлим бормайди. Аминманки, мутлақо ёмон тағлама, эҳтимол, энг жозибали мисралар мазмунини ниҳоятда дудмаллаштириб ва бемаъни қилиб юборган кўринади.

Сиз қандай фикрдасиз, Виктор Викторович? Балки грузин шоирларининг асарларига тағлама тайёрлашни юксак савияга кўтариш вақти келгандир? Наҳотки, улар бундай масъул ишга иккала тилни ҳам яхши биладиган профессионал малакали кишиларни топа олмасалар? Бундай грузинлар Москвада кўп, наҳотки Тифлисида бўлмаса? Грузия шоирларига жонинг ачишади кишининг: қўлбола таржимонлар уларни шунчаём нотўғри талқин қиляптиларки, унда ё худонинг кўрсатганига шукур қилиб,

миянга келганини ёзаверасан, ёнки, ҳозир мен қилаётганимдек, бундай таржиманинг баҳридан ўтиб қўя қоламан. Ҳолбуки, яхши тағлама — деярли асл нусха».

ЯХШИ ТАГЛАМА — ДЕЯРЛИ АСЛ НУСХА

Ҳақиқатан ҳам, атоқли таржимоннинг миллий адабиётлар равнақи учун бунчалик куйиб-пишиши асосли. 1951 йилнинг декабрида ўтказилган миллий адабиётлардан таржима қилиш масалаларини махсус кўриб чиққан СССР Ёзувчиларининг кенгашида тағламасиз, асл нусхадан бевожита таржима қилишнинг зарурлиги етук адиллар, таржимашунос олимлар ва мутаржимлар диққатига ҳавола қилинган эди. Ана шу пайтдан буён мана анча сувлар оқиб ўтди. Вазият бирдай. Грузин адабиётидагина эмас, ҳатто кўпмиллатли ҳозирги Ўзбекистон адабиётида асл нусха ва таржима тилларини мукаммал биладиган, профессионал малакали мутахассислар топилаётганга ўхшайди. Агар ўша замонақ, М. Горький тақлифи билан Ёзувчилар союзининг I съезди кун тартибига қўйилган таржима чўққисини эгаллаш ҳақидаги кўрсатмалар, ёки, қолаверса, ундан 20 йил кейин — II съездда келишиб олинган расмий кўрсатмалардан кейин ҳам, бу ишни амалга ошириш мақсадида истейоддли ёшлар Ўзбекистон тупроғида унинг тарихи, санъати, маданияти, ўзбек халқининг тили, турмуш тарзи, расм-русмлари, миллий ва адабий анъаналари, психологияси, дунёқараши, шоир ва ёзувчиларининг тили ва услуби спецификасини чуқур ўрганиб, ўзлаштириб олганларида эди, бугун биз ана шундай зуллисонан адибларнинг таржималари билан беҳад мағрурланардик. Жонли мисол тариқасида таржимон ҳақида таржимон фикрини келтирмоқчимиз. Шароф Рашидов асарларининг, Йўлдош Шамшаровнинг «Чироқ», Иброҳим Раҳимнинг «Одам қандай тобланди» романларининг таржимони москвалик адиб Юрий Карасев қорақалпоқ ёзувчиси Тўлепберган Қаипбергеновнинг «Қорақалпоқ қизи» романининг икки таржимони — бири Москвадан бирор марта ҳам Қорақалпоғистонга келмаган, муаллиф билан фақат роман тағламаси орқалигина таниш бўлган ёзувчи В. Герасимова ҳамда иккинчиси — Ўзбекистонда яшайдиган, Қорақалпоғистонга тез-тез бориб турадиган, Т. Қаипбергеновни шахсан биладиган Григорий Марьяновский таржималари ҳақида баҳс юритиб бундай дейди: «Мен муаллифнинг таъсирчан ёзиш услубини ҳам, образларга бой тилини ҳам, роман мазмунига уйғун миллий ўзига хосликни ҳам сақлаб қолишга эришган Г. Марьяновскийнинг таржимасини, шубҳасиз,

афзал деб биламан. В. Герасимова эса ҳикоянависга хос хусусият — қисқаликка интилиб, текстдан барча халқ ибораларини, қорақалпоқ мақолларини ва маталларини, турмуш манзаралари тасвирланган ўринларни тушириб қолдирган, яъни, аслида, романдан миллий шарбатни сиқиб ташлаган. Балки таржимон қорақалпоқ ҳаётини билмаганлиги, муаллиф билан мулоқотда бўлмаганлиги учун буларнинг барчасини таржима қилишга қийналгандир? Нима бўлганда ҳам В. Герасимованинг таржимаси роман бағишланган воқеа ва тақдирларнинг қуруқ, кучсиз баёни бўлиб қолган, холос. Бу таржима эмас, асарни сўзлаб беришдир» («Ўзбекистон маданияти», 1980 йил 11 апрель).

Бундай мисолларни кўплаб кўрсатиш мумкин.

Аммо бу ҳолни умумтаржимачилик ишининг равнақи, савияси, тадрижиётига нисбатан олиб, бизда, хусусан, Ўзбекистонда таржима соҳасида ҳеч иш қилинмаяпти, ҳамма таржималар қуруқ, бўш, савиясиз экан, деган хулоса чиқармаслик керак, асло.

Юрий Карасев ёзади: «Шундай кун келадики, ҳаётнинг ўзи тағламини инкор қилади ва биз «тағлама муаммоси» атрофида бош қотиришдан қутуламиз, асл нусхадан қилинган ажойиб таржималарнигина ўқиймиз. Бунинг учун маълум тилга «ихтисослашган» ва она тилини зўр, теран, бутун бойлиги ва нозикликларигача биладиган таржимонларни тезроқ тарбиялаб етиштироғимиз лозим». Аммо «шундай кун келиши»ни кутиб қўл қовуштириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Республикамизда ўзбек ва рус тилларини яхши биладиган «ихтисослашган» мутахассислар анча бор. Лекин улар, маълум сабабларга кўра, бундай улуғвор ишга жалб қилинган эмас ёки сустлик билан тортиляпти. Ўзбекистон КП Марказий Комитети ҳамда Ўзбекистон Ёзувчилар союзи қошидаги Бадий таржима совети, республика адабиёт нашриётлари синчковлик билан фидокор таржимон кадрларни танлай билсалар, фойдадан холи бўлмасди.

Аммо ҳамон тағламадан юз ўгира олмас эканмиз ва икки тилни биладиган таржимонлар аниқланмаган экан, ҳозирча ўша тағламага суянишга мажбурмиз. Бунда қуйидаги вазиятни эътиборга олиш лозим.

БЕДАНАЛАР ҲАМ САЙРАР ЭКАНМИ?

«Менинг ҳамроҳим ўқитувчи чиқиб қолди,— деб ҳикоя қилади таржимон Б. Пармузин,— ҳозир у пенсионер. Поезд жилиши билан у «Звезда Востока» журналинини қўлига олди-да, керакли саҳифасини очиб кўз югуртира бошлади.

Биз дастлабки савол-жавобимиз орқали танишиб олдик. Унинг Намангангача боришини билдим.

Ҳақиқий суҳбат нонуштада бўлди. Албатта, мен нима ни ўқиётганлиги билан қизиқдим. Йўлдош Шамшаровнинг «Чироқ» романи экан.

— Биласизми, — таъкидлади ҳамроҳим, — бу роман маълум даражада менинг ҳақимда экан. Биз ишни худди шундай бошлаган эдик. Мураккаб ва оғир.

— Аммо сиз нега уни рус тилида ўқияпсиз, — дедим савол беришдан ўзимни тўхтата олмай, — китоб ўз оригиналида, ўзбек тилида чиққанку.

— Уни ҳам ўқидим. Лекин айни пайтда... — у ўзини ноқулай сизди, — бизнинг қаҳрамонларимиз рус китобхони назарида қандай гавдаланиши билан қизиқяпман. Адабиёт ўқитувчиси сифатида мени қизиқтиряпти. Бундан ташқари, ана шу ўтган воқеаларнинг қатнашчисиман ҳам.

— Унда фикрингиз қанақа?

— Ижобий, — жиддий жавоб қилди ҳамроҳим, — ҳатто кўнгилли. Муаллиф учун қувонаман. Омади келган экан. Менга ишонинг, рус тилини унча-мунча биламан. Бизнинг воқеалар иштирокчиларининг ҳам омади юришган экан. Таржимон бизнинг ҳаётимизни яхши ўрганган. У на фақат таржима қилган.

Мен битта иборани тез-тез хотирлайман: ҳаётни ўрганмоқ керак. Буни таржимондан ҳам талаб қилиш шартмикин?»

Биз «ҳа, шарт», деймиз. Акс ҳолда, ҳаётни ўрганмаган шоир, ёзувчи, таржимон, юқорида қўйилгандек, «беданалар ҳам сайрар эканми?» ёки «наҳотки лолақизғалдоқ томда ўсади?» каби маънисиз савол бермаган бўлардилар. Ваҳолонки, ҳаётда шундайлари ҳам учраб туради.

Таржимада асарнинг бадийи ва эстетик қимматини тўғри акс эттириш ва китобхонда унутилмас завқ уйғота олиш учун таржимон ҳаётни ва бадийи асарда тасвирланган физик, социал, психологик ва бошқа ғайрилисоний — экстралингвистик омилларни ўрганади, чунки у тил, унинг луғати, грамматик, фонологик ва синтактик хусусиятларини билса-ю, реал борлиқдан беҳабар бўлса, қўпол хатоликларга юз тубан кетиши мумкин. Халқларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, руҳий дунёси, имо-ишора «тили»даги белгиларнинг коммуникатив функциялари ҳам таржимон билиши зарур бўлган ғайрилисоний омиллардан ҳисобланади.

Таржимон — икки миллий адабиёт ўртасидаги алоқачи. Воқеалар оқимини оригинал асар муаллифи қандай тасаввур қилса, у ҳам шу оқим ичига автор сингари ки-

риб бориши лозим. В. А. Жуковскийдек буюк шоир ва таржимон ҳам худди шундай қилган. У инглиз шоири Томас Грейнинг (1716—1771) «Қишлоқ қабристонига ёзилган марсия» сини таржима қилар экан, ўз ишидан кўнгли тўлмагач, 1839 йилнинг май ойида Англиянинг Виндзор қишлоғига, Т. Грейга марсияни ёзиш учун туртки бўлган қишлоқ қабристонига боради. У ерда бу ажойиб поэмани қайтадан ўқиб чиқади ва таржиманинг бошқа, аслига яқин вариантини бошлайди.

«Фауст»нинг биринчи француз таржимони Жан Батист Лемаркан асарнинг «қоронғи» жойларини ёритиб беришни Гётедан сўраган эди. Жуковский «Одиссея»ни немис тилидан таржима қиларкан, грек тили ва адабиёти бўйича мутахассис, профессор Грасгоф маслаҳатига амал қилади. Ўзбек таржимонлари «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»ни рус тилидан, грузин руставелишуноси К. Чичинадзе, Альфред Курелла Навоий асарларини немис тилига ўғирарканлар академик-шоир Ғафур Ғуллом ёрдамига таянганлар. Адабиётшунос олимлар, навоийшунос профессорлар А. Қаюмов ва А. Ҳайитметовлар рус таржимони Вл. Державинга «Садди Искандарий» ва «Ҳайратул-аброр» дostonларини рус тилига ўгиришда илмий маслаҳатлари билан кўмаклашдилар. Доктор Ян Коморовский «Алпомиш»ни словак тилига ағдаришда профессор В. М. Жирмунскийнинг кўмаги билан иш кўрди.

Аслига монанд, ҳамоҳанг, нафис таржима яратиш учун бу ижодий ҳамкорлик тўғридан-тўғри таржима қилганда ҳам, тағлама орқали иш бажарганда ҳам катта аҳамиятга эга. Бундай адабий алоқа айниқса асл нусха тилини мукаммал билмайдиган таржимон учун қарийб «иккинчи тил» вазифасини ўтайди. Украин ёзувчиси ва таржима назариячиси О. Кундзич сўзларида чуқур маъно бор: «Таржимон ўзга миллий олам ичига қоришиб кетиши, уни ўзига сингдириб олиши, унга чин дилдан берилган бўлиши, ўз қалбидан жой олган санъат асарини яратган юртнинг муҳибига айланиши керак. Таржимон ўз китобхонларини бошқа халқ билан таништирар экан, унинг ўзи ҳам маълум даражада ўша халқнинг вакили бўлиб қолади, акс ҳолда, автор унга ўзининг барча ҳис-туйғулари-ю, ўй-фикрларини, оригинал асарда ўз ифодасини топган юксак руҳ ва жўшқинликни ишониб топширмаслиги мумкин»⁷.

Л. Пеньковский Ўзбекистонга келган замони (ўттинчи йилларда) ерли халқнинг урф-одати, қадимий анъаналари, тарихий обидалари ва маданияти, адабиёти ва санъ-

⁷ Кундзич О. Слово и образ. М., 1973, с. 155.

атини фаол ўрганишга киришди, ўзбек шоирлари, фан ар-боблари, маданият ходимлари билан яқиндан мулоқотда бўлди. Унинг сермазмун ижоди таржима илми ва амалиётига кўп фойдали, қимматли тажриба келтирди. Чунки унинг руҳий олами ўзи ва бошқа таржимонларнинг қайноқ иш фаолиятидан келиб чиққан назарий фикр-мулоҳазаларга бой бир дунё эди.

Маълумки, фан билан адабиёт ва санъат инсон фаолиятини ўзига хос бошқа-бошқа воситаларда акс эттиради. Адабиёт ва санъат илмий хулосалар учун замин яратса, фан уларни замонавий ва рационал ахборот билан таъминлайди. Тажриба ва ана шу рационал ахборот бир кишининг ўзида мужассамлашганда назария билан бир қаторда амалиёт ҳам катта ютуқларни қўлга киритади, камчилик ва нуқсонларнинг олди олинади. Масалан, «Алпомиш» достонини ўрганишга бағишланган бир илмий анжуманда таржимон ўзининг илгари қирғиз ва қозоқ эпик асарларини ўгиришда йўл қўйган хато ва камчиликлар, уларни «Алпомиш» таржимасида бартараф қилиш, нуқсонларни қайтармаслик тўғрисида гапириб, бундай дегай эди: «Алпомиш»ни таржима қилишдан аввал,— дейди Л. Пеньковский,— мен силлабик туркий эпик назмнинг бадном бўлган қандайдир русча нусхасини яратиш, яъни пала-партиш, узук-юлуқ, нотекис, кўп ҳолларда тўғри талаффузга келмайдиган, оҳангсиз қилиб ўгириш тажрибасидан қўлимни ювдим. Бу формалистик принципнинг нотўғри эканлигини назарий мулоҳазаларим, туркий тилларда куйловчи бахши ва оқинларнинг дoston айтиш йўсинлари билан танишувим асосида пайқаб олдим». Таржимоннинг ана шундай илмий изланишлари ўгирилаётган асарнинг таъсирчанлигини, эстетик қадр-қиммати ва завқ-бахшлигини оширишга катта улуш бўлиб қўшилди.

ҚИЕСИЙ ШЕЪРШУНОСЛИККА БИР НАЗАР

Ўзбек эпосининг анъанавий ўн бир бўғинли шеъри рус тилига олти туроқли пиррихавий хорей билан ўтказилди. Унинг бу туроғи урғусиз — пиррихавий бўлгани учун ҳам русча шеърнинг ўқилиши ўзбекчага жуда яқин бўлади. Пойга, жанг манзараларини тасвирлашда қўлланиладиган одатдаги етти-саккиз бўғинли бармоқ вазни бир-бирини ўзаро тўлдириб келадиган ямб (V—), хорей (—V), дактиль (—VV), анапест (VV—) унсурларидан тузилган, янги, Пеньковский кашф этган комбинациялашган вазн билан берилди.

Бу ўзбек ва рус таржима назариясида қиёсий шеършунослик нуқтаи назаридан ўрганилмаган ҳолат таржима илми ва адабиётшунослик учун муҳим бўлган яна бир қанча долзарб масалаларни келтириб чиқаради. Бу проблемани аниқ тасаввур қилиш учун ўша бир объект — Лев Пеньковскийнинг ўзбек, форс-тожик классик адабиётларидан қилган таржималарини кузатиб, унинг бир-бирига мутлақо яқин бўлмаган икки тоник ва силлабик шеър системаси ёки ўзбек ва рус шеърининг бир-бирига ҳеч мос келмайдиган қонуниятларига умумий «махраж» топиш жараёнига эътибор қилмоқчимиз.

Аксилтаржимачилик ақидаси назариячиларининг фикрига қарасак, бундай «махраж», яъни иккала шеър системаси учун ҳам эквивалент бўла оладиган умумийлик топиш асло мумкин эмас. Лекин таржимон ҳар икки адабиётни, уларнинг ички поэтик имкониятларини яхши билганлиги туфайли бу ишнинг уддасидан чиққан ва бошқа тилдаги поэзияни таржима қилиб бўлмаслик ҳақидаги реакция назарияши фош қилган. Бунга қандай эришди у?

Таржимон олдида кўндаланг бўладиган энг қийин масалалардан бири — рус ва ўзбек классик шеърляти, улардаги вазн бирликлари, шеърларнинг синтаксиси ва мисралар тузилишидаги ўзаро нисбат муаммосидир. Маълумки, қадимги рус поэтик системасида шеър фақат В. К. Тредиаковский давридаги урғули ва урғусиз деб номланган чўзиқ ва қисқа бўғинлардан иборат бўларди. Рус, Шарқ, хусусан, қадимги ўзбек поэзиясида шеърнинг вазн бирлигини аниқлаш учун у замзама билан ўқилар ёки махсус белгилар билан туроқларга бўлинарди. Бу ерда вазннинг асосий мезони бўғинга бўлиш эмас, балки бўғиннинг узун-қисқалиги ҳисобланарди. Бу Европа ва Шарқ поэзиясида тарихан шартланган муштарак ҳодиса эди. Демак, шу назарда тутилса, ўзбек классик адабиёти асарларини рус тилига ўгириш учун маълум даражада қулай шароит бор. Рус шеърида муаннасий клаузула (қофия) деб номланган — сўзда урғунинг охиридан иккинчи ҳижога тушиши — бирданига иккита қофиядош сўзнинг келиши жуда кам учрайди. Бунда кўп ҳолларда охирги ҳижога ва охиридан иккинчи ҳижога тушадиган урғули сўзлар алмашиб келади. Бу қонуният, айтайлик, рубоий таржимасига мутлақо тўғри келмайди, чунки рус лирик поэзиясида мисралар *абаб* типиде алмашиб, *абба* тарзида боғланиб, *аабб* мақомида жуфтланиб келади. Қофиянинг кўрсатилган турларидан бирортаси ҳам *ааба* ёки *аааа* формуласида анъанавий қофияланадиган рубоий мисралари тузилишини қоплай олмайди. Жуфтланма (*аабб*) ва боғланма (*абба*) қофиялар

ҳам бизга тўғри келмайди, зероки, иккала рус ва Шарқ шеърӣ асарининг синтактик структураси, мисралар тузилиши ва маъно доиралари бутунлай ўзгача бўлади. Демак, бу таржимон учун ноқулайлик яратади. Ушбу вазият масалани ижодий ҳал қилишни тақозо этади.

Тўғри, айрим ҳолларда рус шоирларининг оригинал ижодида рус поэзиясининг анъанавий шаклларида четлашиб, Шарқ шеърӣятидаги қофия системасидан фойдаланиш ҳоллари ҳам учраб туради. Мисол тариқасида К. Бальмонтнинг 1910 йили «Русская мысль» (№ 4) журналида босилиб чиққан ўн битта рубойи, С. Есениннинг «Форс тароналари», Е. Долматовскийнинг «Оху ҳақида ғазал» («Газель о газели»), К. Липскеров, А. Иванов, С. Данилов, А. Адалис, Н. Гребнев ва бошқаларнинг асарларини келтириш мумкин. Аммо улардаги жўр овозлик ва ўзаро таъсир ё одатдаги замонавий рус поэзияси, ёинки Шарқ классик шеърӣяти шаклларида барқарорлашади. Бироқ луғати ва интонацияси билан бу поэзия бир оз замонавий тус олган бўлади. Шундай бўлса ҳам, рус поэзиясида Шарқ классиклари гоёвий, эстетик қонун-қоидаларининг таъсири ва унда мазкур қонун-қоидаларнинг акс этиши принцип жиҳатидан прогрессив ҳодисаки, бу, энг аввало, рус китобхонларини ўзларининг оригинал асарлари замида таржима қилинган асл Шарқ шеърӣятини енгил идрок этишга тайёрлайди, шарқий услуб ва образларни тўғри қабул қилиш ҳамда тушунишни осонлаштиради.

Адекват таржима асари яратиш ва унинг китобхонга осон тушунарли бўлишини таъминловчи, таржимон этиборга олиши зарур бўлган шартлардан бири шеърӣ системалар генезисидир. Таржима қилинаётган адабиётнинг қадимий поэтикасини ўз она тилида бериш учун таржима адабиёти (бу ерда рус адабиёти кўзда тутилади) шеър системаси тарихини яхши билиш даркор. Маълумки, М. В. Ломоносов даврида танилган ямб ўлчовли шеър ҳозирги кунгача рус шеърӣятида устунлик қилиб келади. Тўғри, ямб рус шеърӣятида қарор топишидан аввал антик адабиётда ҳам бўлган. Лекин у ямб, масалан, Гомер ижод қилган пайтларда, хусусан, унинг «Маргит» асарида «кулгили нарсага драматик пардоз бериш» мақсадида қўлланилган. Шунинг учун ҳам у ямб «истеҳзоли» вазн ҳисобланган⁸. Аммо бу олти туроқли антик ямб вазни ҳозирги рус шеърӣятида деярли ишлатилмайди. Шунинг этиборга олиш керакки, В. А. Жуковский ва А. С. Пушкин кўпроқ енгил ва хушоҳанг, жарангдорлиги билан ихчам ва

⁸ Аристотель. Поэтика, Тошкент, 1980.

қисқа, таъсирчан, аммо унчалик жўшқин бўлмаган тўрт тууроқли ямб билан ёзганлар. Бу вазн ўзбек классик шеъри, хусусан, рубоий вазнидан анча узоқ. Рубоий вазнига сокин, оҳангдор, тантанавор, жўшқин интонацияга эга бўлган, «истехзодан» холи ўша антик олти тууроқли ямб яқинроқ кўринади. М. В. Ломоносов «Улуғ Пётр» поэмасида, Сумароков «Синав ва Трувор» трагедиясида шу вазни қўллаганлар. Улардан кейин ҳеч бир шоир рус назмида «александрийский стих» номи билан машҳур бўлган бу вазнидан фойдаланмаган. Унинг рубоий вазнидан фарқи шундаки, тўрт ёки олти тууроқли шеър ёйиқ, мисралар сони чегараланмаган. Рубоийда эса шакл чегараланган: у фақат тўрт сатрдан иборат бўлиб, ичида ўз тугуни, ҳадди аълоси (кульминацияси) ва ечими бўлади. Тўрт мисрадан иборат битта рубоий катта бир асарга тўғри келади, дейишларининг боиси ҳам шу.

Н. Гребнев ва Л. Пеньковскийлар Заҳириддин Муҳаммад Бобирни таржима қилар эканлар, асар вазнини беришда икки хил йўл тутадилар. Н. Гребнев тўрт-беш тууроқли ямб ва хорей билан, Пеньковский аксарият, етти тууроқли ямб билан ўгиради. Бизнингча, Пеньковскийнинг усули тўғри ва маҳсулдордир, чунки унинг таржимаси билан асл нусханинг мусиқийлиги жуда ўхшаш. Русча «искандарий» ва шарқий шеърларнинг бу ўзига хос «дурагайи» Бобир рубоийларининг ҳазажи ахраб ва ҳазажи ахрам баҳрига мос.

Қиёсланг:

Кўнгли тилаган муродиға етса киши.
Ё барча муродларни тарк этса киши.
Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда.
Бошини олиб бир сориға кетса киши.

Таржимаси:

Желанной цели должен ты добиться, человек.
Иль ничего пускай тебе не снится, человек.
А если этих двух задач не сможешь ты решить —
Уйди куда-нибудь, живи, как птица, человек

Таржимада асл нусхадагидек, рубоий уч бор қайтарилаётган киши — человек радифи билан тугалланади. Ҳар бирида қофия сақланган: аслида — *етса, этса, кетса*, таржимада — *добиться, не снится, птица*.

Бобир ўз рубоийларида охириги сўзнигина қофияламайди. Унинг рубоийларида баъзан бутунлайича барча сўзлар қофияланиб келади. Агар таржимон моҳир бўлса, уни ағдаришда асарнинг шу хусусиятини айнан сақлай олади. Акс ҳолда, тўртликнинг шакл ва мазмуни бирлигига шикаст етади. Тўғри, бундай хушбичимликни айнан бериш

мушкул, лекин камолотга интилиш маҳоратнинг шартларидан биридир. Бобирда шундай рубой бор:

Рафторию қаддига равоним садқа.
Бир боқишига икки жаҳоним садқа.
Оғзию белига буду набудим сарф,
Кўзию лабига жисму жоним садқа.

Рубойда *садқа* радифидан ташқари *равоним, жаҳоним, набудим, жоним; қаддига, боқишига, белига, лабига; рафторию, оғзию, кўзию...*, хуллас ҳамма сўзлар қофиядош, оҳангдош ёхуд маънодош. Л. Пеньковскийда *ей в жертву принести* қайтарилиб, *рад, взгляд, стократ* ҳамда *душу, лишь, душу* сўзлари товушлар нисбати эътиборила жангдош. Таржимада унчалик ёппасига қофияланиш йўқ:

За эту поступь душу рад ей в жертву принести,
Два мира за один лишь взгляд — ей в жертву принести,
Все бытие с небытием — гаким губам цена,
Я плоть и душу рад стократ ей в жертву принести

Бу ерда: учинчи ва олтинчи туроғи пиррихийдан иборат етти туроқли ямб. Агар яна рус классик шеърятига мурожаат қилсак, Пеньковскийда, гексаметрдагидай, мисралар ҳар бири цезура билан ажратилган иккитадан синтактик мустақил қисмга бўлинади ва ҳар бир бўлакда пиррихий кучли урғули туроқдан олдин келади. Шеърнинг цезура билан чегараланиши «ей в жертву принести» қайтариқ бирикмасидан олдин ёки саккизинчи бўғиндан кейин келади (—V —V —V ——цезура—V —— —V). Рафторию қаддига, бир боқишига, оғзию белига, кўзию лабига қилинаётган садақа — қурбонлик «қиммати» ҳам асосан тўғри. «Жисму жоним» — «плоть и душу» деб жуда яхши ўғрилган.

Бироқ ҳамма ерда ҳам иш осон кўчавермайди. Масалан:

Ишванг била ғамзангнию нозингниму дей?
Жавринг била сўзинггу гудозингниму дей?
Сўзунг, қилинг, навозашингму этай,
Овозу усулингнню созингниму дей?

рубойсининг таржимасида Пеньковский шеърдаги барча ҳис-туйғуларни, услубий самараларни, ҳар бир сўзнинг салмоғини тўлалигича ойдинлаштириб бера олмаган. Асл нусхадаги 18 та сўздан бирдай қайтарилаётган бешта *дей*, билан сўзларидан ташқари, 12 таси қофияланган ёки оҳангдош. Агар рубой сўзма-сўз таржима қилинса, қуйидагича бўлади:

Сказать об игривости и кокетстве твоих?
Сказать о том, что мучаешь, заставляешь страдать?
Сказать ли о речи, проделках и ласках твоих
Иль сказать о голосе, об игривости, о лире твоей?

Пеньковский таржимаси:

О сердце ледяном, что жжет сильней печей, сказать?
Иль об игривых огоньках твоих очей сказать?
О сладком пении твоём, иль об игре твоей,
Иль может быть, о сахаре твоих речей сказать?

Таржиманинг тағламаси билан қиёси кўрсатадики, асар мазмуни сақланган бўлишига қарамай, 18 та сўз рус тилига худди асл нусхадагидек қофиядош қилиб ўгирилмаган. Албатта, рус таржимонидан классик асарнинг барча томонларини тенгма-тенг, аниқ қайтаришни қатъий талаб қилиш инсофдан бўлмас. Бунинг иложи ҳам йўқ. Бундай вазиятда мукамал шеърый таржиманинг муҳим мезони сифатида қофиялар вобасталиги, маънонинг аниқлиги, радифлар мавжудлиги, шеър оҳанги ва лирик сознинг сақланишини айтиш мумкин.

Худди шу рубойи Н. Гребнев таржимасида Пеньковский таржимасига қараганда енгил, хушбичим кўринса ҳам, унда кўп нарса йўқотилган. Рубойининг мағзини ташкил қиладиган *ишва, ғамза, ноз, жавр, сўз, гудоз, қилиқ, навозиш, овоз, усул, соз* сўзларидан фақат *ишва* (дорогой взгляд) ҳамда *овоз* сўзларигина сақланган. Қиёсланг:

О голосе твоём я людям не скажу.
О взгляде дорогом я людям не скажу.
Как ты мила, о том я людям не скажу.
Что я горю огнем, я людям не скажу.

Мана шундай. Агар Н. Гребнев ушбу рубойини шу тариқа таржима қиладиган бўлса, бу тўрт мисрага эмас, нақ ўн бир сатрга жой олган бўларди!

БАИТ-АЛ ҲИКМА ЗИЕСИ

Таржима — шеърят каби санъат, таржимон эса санъаткордир. Л. Пеньковский Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини рус китобхонига санъат асари сифатида тақдим қилди. 1940 йили дoston илк бор рус тилида чиқиши муносабати билан давримизнинг етук олимаси ва моҳир ёзувчи М. Шагинян таржимани юксак баҳолади. Бу баҳонинг нодирлиги (бошқа манбаларда кўрсатилмаган) ва таржимон фаолиятининг унда равшан ёритиб берилишини эътиборга олиб, биз уни тўлалигича келтирмоқчимиз. «Таржиманинг фазилати ҳақида гапиришдан аввал,— деб ёзган эди олима,— таржимон борасида икки

оғиз сўз юритмоқчимиз. Л. Пеньковский таржима илм ҳикматининг зўр аҳамиятини чуқур тушунадиган шоирлар қаторига мансуб. Бизда барча совет таржимонларини бир-варакайига мақташ одат бўлиб қолди. Уларни бегуноҳ, камчиликсиз ва маъсум деб эътироз қилиб бўлмайдиган даражада кўкларга кўтардилар. Бу хунук ва кераги бўлмаган хушомадгўйлик икки тарихий эра чегарасида турган адабий ёдгорликларни таржима орқали ўзлаштириш бўйича бошланган улуғ ишга халал бериши мумкин. Олдинлари таржима маданиятнинг энг оммавий ва энг зарур кўриниши даражасига чиққан давр бўлган эмас, дейиш нотўғри. Гарчанд, бир азалий мисолни эслатиб ўтайлик. Эрамизнинг биринчи асрларида, антик дунёнинг харобаларида араблар бу дунёнинг энг илғор фалсафий асарларини таржима қилиб Европа халқлари учун сақлаб қолдилар.

Л. Пеньковский тағламани қолипловчи эмас. У ўз таржимаси сўз бошисида ёзган эди: «Ўз тилингга жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган генийларнинг асарларини, аynиқса, бу яна ўзбек буюк классик шоирининг ўлмас асарларини бўлак кўпгина халқлар маданий мулкига айлантирувчи воситачи—рус тилига қилинган биринчи таржимаси бўлганидан ҳам таржимонга ундан ортиқ қувонч бўлмаса керак».

Таржиманинг сифати бунинг оддий сўз эмаслигидан далолат беради. Пеньковский ўзининг Алишер асари таржимасида XV асрни, ўша даврдаги Алишер услуби ва усуллариини XII аср классиклари услубидан ажратиб турадиган, биринчидан, соддароқ, лекин, иккинчидан, хийла нозик ва мулоғим, нафис фалсафани ҳис эта олган ва таржимада бера олган.

Пеньковский ўзбек адабиётининг асосчисида бир вақтнинг ўзида Шарқ классик ҳикматомузлигини батамом эгаллаган ва асарини деярли Европа типигаги ҳикоя жанрига яқинлаштирган шоир фикрининг равшан, нафис ва теранлигини, Арабистон ва Эрон маданиятининг тўнғич манбаларини ўзида сингдириб олган донишманднинг юмшоқ ва кўнгилчанлигини мужассамлаштира олган.

Шундай ҳам равшан, Пеньковский Навоийни таржима қилар экан, у кўз олдида иссиқ нафаси уфуриб турган шоир, буюк давлат арбоби, маърифатпарвар, ўз даврида илоҳийлашиш даражасига кўтарилган улуғ инсонни кўриб туради. Серфаолиятлилиги учун Навоийни Гёте билан қиёслашлари ҳам бежиз эмас. Бобир ўз эсдаликларида, Давлатшоҳ ўз таржимаи ҳоли тасвирида, Сом Мирза, улардан кейин Хаммердан Браунгача ва Алишер Навоий-

га мустақил бир монография бағишлаган бизнинг олимпиз Никитскийгача, ҳамма Европа филологлари шоир асарларидаги маънонинг очиқ-ойдинлиги, тилда эса товушларнинг ширин ва маромли эканлигида Алишернинг хизматлари тан олишга лойиқ, демоқдалар.

Л. Пеньковскийнинг яна бир хизмати шундаки — унинг таржимаси филологик нуқтаи назардан пухта, саводли ба- жарилган. У радиф, ички қофияларни қўллашда маҳорат чўққисини эгаллайди. Айтиб ўтиш керакки, асл нусхадаги айрим сўзларни (абжад, теша, тамға ва бошқаларни) тар- жима қилмай, юксак дид билан текст остида тушунтиради.

Таржима яхши ўқишли бўлиши билан бирга, керагидан ортиқ аниқ ҳамдир»⁹.

Достон рус тилига муваффақиятли ўгирилгани учун жозибали, мафтункор, таъсирчан бўлиб, қандайдир кўрин- мас сирли ришталар билан китобхонни ўзига ром қилиб қўяди. Уни эҳтироссиз, завқ-шавқсиз, лоқайд ўқиш мум- кин эмас. Бу шеърый романнинг чуқур фалсафий мазмунини талқин қилишда, услубий тадбирларни қўллаш ва ба- дийй образлилик воситаларини танлашда шоирона журъ- аткорлик, доноларнинг олтин сўз бисотидан олинган ҳик- матли ибораларни ижодий равишда рус тилида қайта яра- тиш жараёнида Навоий даҳосига содиқлик, унга эргашиш- ни, таржимон маҳорати ва истеъдодини кўрмаслик мум- кин эмас.

СУЗГА ЭЪТИБОР — ТИЛГА ЭЪТИБОР

Таржимада сўз танлаш проблемаси ҳақида юқорида гапириб ўтгандик. Қуйида яна шу масала билан боғлиқ айрим таъкидларни келтириб ўтамиз. Л. Пеньковский асарнинг «Фарҳоднинг бинокорлик ўрнига томошага кел- гани ва Қорандан тошйўнарлик, Монийдан наққошлик ўрганиб, жами ҳунар ва санъатларнинг нозиклигини қўли- та келтиргани» деб номланган саккизинчи бобида (947— 953-байтлар) қишки саройнинг оқ рангини чинакам рас- сом ва наққош сингари тасвирлайди. Бунинг учун таржи- мон «дворец белее мела, весь мраморный, не мраморный, а камфарнобелый, снаружи, как лед вершин, внутри как снег равнин, потолок в серебряном окружье, сияет, как глазной белок, стена, отделанная из кости резной, ослепляет белиз- ной ложа из слоновой кости, шелк серебристый, пол—сплош- ной фарфор, ковер белее хлопка, серебряный бассейн, как изо льда, вода блестит словно ртуть, цвет тел девушек

⁹ Журн: «Красная новь». 1940, № 9—10.

лучисто-серебрист, а цвет их одежды был жасминно-бел»¹⁰ каби ўхшатиш, антитеза, мажоз ва бошқа бадий тасвир воситаларидан усталик билан фойдаланади. Худди шу каби тасвирийликни баҳор, ёз, кузги саройлар таърифида ҳам кўрамиз.

Русча текстда ўринли қўлланилган экспрессив унсулар асл нуханинг образлигини қайта тиклашда алоҳида маъно касб этади. Бу ҳар иккала текстнинг ҳам китобхонга бир хил таъсир кўрсата олишини таъминлайди. Алишер Навоий ва Пеньковскийнинг перифрастик воситалар арсенали бой бўлганидан, ҳар иккала асар китобхонга юксак эстетик завқ бахш этади. Таржимон муаллиф қўллаган усуллардан фойдаланиб, масалан, тўғридан-тўғри *плакатъ* демай «рассыпать жемчуг слез», *копают* дейиш ўрнига «с землей и камнем ведут бои», *сказала* демасдан «открыв рубины уст, рассыпала тот жемчуг, что таят глубины чувств», *разбудил* сўзи ўрнига «солнечный рубин открыл глаза Шапуру», деб ёзади.

Алишер Навоий ёрнинг гўзаллигини моҳирона тасвирлайди. Бу маҳорат, айниқса, Шириннинг ташқи қиёфасини чизишда ёрқин намоён бўлади. Шоирнинг аёллар образига характеристика беришдаги бадий ғоя ва фикрини тўғри акс эттириш учун таржимон ўз тилида «теша тегмаган» ўхшатиш ва мажозлардан фойдаланади: «Две косы Ширин — два аркана, как бы улавливающие в сеть ее красы, они две черных ночи; пробор белеет камфорной чертой; ясные глаза полны то сладкой дремою, то они истомою пьянят страсть: губы сердцегубительные, даже их влажность каждого пьянит, они, как леденец, прозрачны; родинка у губ, как дерзкий вор, среди бела дня забравшийся во двор, чтобы украсть сахар губ, а родинка у рта — черная, как бы улучшает вкус леденца; каждая ресничка — остриё пера; нежные щеки подобны розам; золотой пушок на подбородке так тонок, так нежен, что только узенький полумесяц; возникающий при солнце, может сравниться с ним; стан — розовотелый бук, даже кипарис, но гибкий, как бамбук, речь ее — чудесный мед...» ва ҳоказо (2700—2741-байтлар). Гўзаллик тимсолининг бу эстетик полифонияси ниҳоятда юксак ва тантанавор. Юқоридаги ўша 43 та байтни мустақил мутолаа учун ҳавола қилиб, энди уларнинг русча таржимасидан олинган эстетик доминантаси ҳақида фикрлашмоқчимиз.

«Фарҳод тешасининг овозини Ширин эшитгани ва унинг бошига қуёшдай етишгани. У Ширинни кўриш билан ўзи-

¹⁰ Алишер Навои. Фарҳад и Ширин. Ташкент, 1943, с. 75.

дан кетиб тириклик шами ўчгани ва Шопурнинг бу ҳодисадан бошига ўт тушгани» деб номланган XXIII боб русча академик нашрга XXXI боб бўлиб кўчган. Гўзаллик тимсоли сифатида Шириннинг *кўзи* ва *лаби* тасвирига эътибор қилинг:

- 2710 Кўзи ислом элига топибон даст,
Боқиб мусҳаф юзига кофуру маст.
- 2711 Бўлуб сиҳҳат олурда гоҳ ранжур,
Бўлуб гаҳ айни усруклукта махмур.
- 2712 Кўзи беҳол хоб олудлиқдин,
Лаби майгун шароб олудлиқдин.
- 2713 Не икки анбар афшо зулф ваҳ-ваҳ,
Не икки жонфизо лаб оллаҳ-оллаҳ...

Академик шоир Фафур Гуломнинг ҳозирги ўзбекча насрий баёнида бу байтлар қуйидаги мазмунга эга:

«Кўзи ислом элига тажовуз қилиб, мусҳафдай юзига маст кофурлардай ётиб олган эди. Бу кўзлар кишининг сиҳҳатини олишда сусткашлик кўрсатиб, ўта маст одамларнинг хумор кўзларига ўхшаб кетардилар. Улар уйқу-сирагандай ҳорғин кўзлар, лаблари эса шароб ичишдан қизариб қолганди.

Оҳ, бу икки анбар бўйли сочлару жон бағишловчи икки гунча лаблар!»¹¹. Яъни бу чиройли кўзлар кишини ўзига ром қилиб қўяди. Бу кўзлар — ширакайф, хумор кўзлар, нозли боқувчи мастона кўзлар, латиф ёрнинг ноз уйқудан тургандаги чарчоқ, иффат тўла сузилган кўзлар. Лабларини айтмайсизми! Лабларида қизил майнинг гулгун нами бор. Бу нам кишининг ҳам жонини олади, ҳам унга жон бағишлайди. Бу лаблар — гунча лаблар, шакар лаблар, қанду-асал лаблар. Бундай кўзлар ва лаблар кишининг оромини олади, беҳол қилади. Бу тасвир Навоий қўллаган ҳайрат, нидо, таажжуб, ҳайронликни ифодаловчи ваҳ-ваҳ, оллаҳ-оллаҳ (ё худо!) ундов сўзлари туфайли янада кучайтирилган. Барча сифатлар гўзаллик тимсолининг эстетик характеристикасини унинг рангдорлиги, навозиши шунчалик ойдинлаштириб берадики, китобхон бамисоли Шириннинг нафасини сезиб тургандай ҳис қилади ўзини. Шу устакорлик, моҳирона тасвир, китобхон қалбини қитқловчи оҳанг, сўзлар, образлар, бадийий воқелик русча таржимада ҳам юксак санъат намунаси сифатида акс этган, у рус тилида ўқий ва уқий оладиган барча миллат

¹¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Насрий баён муаллифи Фафур Гулом. Тошкент, 1975, 116—117-бетлар.

вакилларида асл нусхадагидек эстетик завқ уйғота олади.
Эътибор қилинг:

Полны то сладкой дремою глаза,
То страсть пьянит истомою глаза.
А губы — нет живительнее губ,
И нет сердцегубительнее губ!
Как от вина влажны, и даже вид
Их виной влаги каждого пьянит...

Оддий бир китобхон, буюк шоирмиз Алишер Навоий асарларининг бир ихлосманди сифатида айтсак, бу байтлардаги фикрнинг теранлиги, мазмуннинг чуқурлиги, ҳар бир сўзнинг ўз ўрнида қўлланганлиги, улардаги тийрақлик, жозоба, хушоҳанг, ширадорлик, ишонарлилик, салмоқ, қудрат, кўркемлик ва мўътадиллик ҳамда тасвирнинг нафислиги гўё тошни ҳам эритади, поэзиянинг қудратига ишонмайдиган кимсаларнинг ҳам қалбини тўлқинлантиради, кўнглини ёритади.

Дарҳақиқат, назмда ҳам, насрда ҳам гўзаллик лисоний белгиларнинг хушбичимлиги, «хушқад»лиги, маъно ва мазмунга уйғунлиги, сўзлар таркиби ва тартиби, уларнинг ўринли қўлланилиши, ҳатто тиниш белгилар билан ифодаланadi. Булар ўртасидаги мутаносибликнинг бузилиши эса гўзалликни йўққа чиқариши турган гап. Галикарнаслик Дионисий (э. а. 55-8 йилларда яшаган) айтган: «Кўп шоир ва носирлар, файласуф-у нотиклар мазмунга мувофиқ келадиган жуда чиройли сўзларни чертиб-чертиб танлайдилару, уларни қўллашда дидсизлик қилиб қоладилар, оқибатда уларнинг барча меҳнати зое кетади; бошқалар эса, аксинча, жўн, расмана сўзлардан чиройли иборалар ясаб, нутққа жозоба ва латифлик ато этадилар»¹².

Таржима нуқтаи назаридан қараганда, юқоридаги байтларнинг русчасида бирорта ҳам тантанавор ёки архаик сўз йўқ — зиёли ҳам, оддий ишчи ва деҳқон ҳам бемалол тушунади. Нима эвазига таржима асл нусхадагидек эстетик таъсирчан? Оригинал XV аср тили билан ёзилган. Таржима эса XX аср китобхонига мўлжалланган. Шунинг учун уларни асарнинг шакли ва мазмуни билангина таништирмай, асарнинг руҳи, бадийи воқелик, давр нафасини етказиш зарур. Шу мақсадда таржимон *дремой, истомой* сўзлари ўрнига *дремою, истомою* сўзларини қўллаган. Улардаги *-ою* қўшимчаси поэтик хусусиятга эга бўлиб, ҳозир сўзлашув нутқида ишлатилмайди. Бу шакл рус классик шеърлятида кўплаб учрайди:

¹² Античные риторика. М., 1978, с. 169.

Еще люблю, еще томлюсь
Перед всемирной красотой
И ни за что не отрекусь
От ласк, ниспосланных тобою (А. Фет).

Юқорида биз қиёсий шеършунослик масалалари ҳақида тўхталганимизда асл нусха билан таржима тилидаги, адабиётдаги поэтик системанинг номонандлиги борасида гапиргандик. Бундай ўхшашсизлик ёки таржима йўлидаги тўғаноқ қанчалик қулай бартараф қилинса, бошқа тилда асл нусханинг адекват намунасини яратиш шунчалик осон бўлади. Рус поэзиясида аруз ҳамда унинг вазн шохобчаларидан бири, масалан, Навоий достонининг вазни ҳазажнинг йўқлиги, ҳар иккала тилда шеър просодиясининг турли характердалиги асарни бекаму кўст, эквиритмикавий тарзда — ритмма-ритм ўгириш имконини деярли йўққа чиқаради. Адабий анъаналарни халқаро айирбошлаш факти ўзбек ва рус шеърий системаларини бирмунча яқинлаштиришга олиб келса-да, бу улардаги ўзига хосликни, асосий фарқларни йўқота олмайди.

Таржимон достоннинг шеърий тўқимасини диққат билан ўрганиб, байтлардаги оҳангдорлик, кўпинча, музакарий қофияли (шеърда сўзларнинг охириги бўғини урғули қофиядан иборат) беш туроқли ямбнинг оҳангига ўхшашлигини аниқлайди ва таржимага худди шу рус классик шеърий вазнини танлайди. Аммо таржимоннинг огоҳ этишича, рус китобхони барибир бу вазн қандайдир янгича оҳанг касб этганлигини сезади. Масалан:

581-байт Шабистонида туғди бир янги ой,
Янги ой йўқки, меҳри олам орой.
Очилди боғида бир оташин вард,
Демайким вард, балким шуълаи дард.

Насрий баёни (Ғафур Ғулом таржимасида): «Унинг тунги оромгоҳида янги ой туғилди. Ой эмас, балки оламни бегаувчи бир қуёш туғилди. Боғида эса бир оташин қизил гул очилгандай бўлди. Йўқ, гул эмас, балки дард шуъласи юз очди» (21-бет).

Таржимаси:

Иль новый месяц так взошел светло?
Не месяц — солнце новое взошло.
Не солнце — роза. Но её не тронь,
Не роза расцвела — возник огонь.

Энди ҳар иккала текстнинг вазн парадигмасига эътибор қилинг:

Ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун фа-у-лун

Ёки:

Ша-бис-то-ни	да-туғ-ди-бир	я-нги-ой
я-нги-ой-йўқ	ки-меҳ-ри-о	ла-мо-рой
о-чил-ди-бо	ғи-да-би-р-о	та-шин-вард
де-май-ким-вард	ба-л-ки-шуъ	ла-и-дард

Русчада:

иль-но	вый-ме	сяц-так	взо-шел	свет-ло
не-ме	сяц-солн	це-но	во-е	взо-шло
не-солн	це-ро	за-но	е-ё	не-тронь
не-ро	за-рас	цве-ла	воз-ник	о-гонь

Аруздаги чўзиқ бўгин мусиқаси жиҳатидан рус шеърятдаги мунтазам алмашилиб турадиган ургули кучли бўгинга бир қадар ҳамоҳанг жаранглагандай туюлади. Аммо шуни назарда тутиш керакки, классик арузда, силлабо — тоник шеърдагидек, ургули ва ургу тушмаган бўгинлар мунтазам алмашилиб турмайди. Шунинг учун ҳам ундаги рктымик бўлақлар билан туроқлар ўртасига тенглик аломатини қўйиш мумкин эмас. Бироқ шунга қарамасдан, Л. Пеньковский яратган *янги рус шеърида* «арузий мақом» тарзи бир қадар намоён бўлганга ўхшайди.

Рус шеърятда аруз бўлмаганидек, ўзбек назмида ҳам ямб йўқ. Бундай қараганда, ямб билан аруз ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Аммо таржимоннинг журъати ва қатъияти натижасида рус ямбига асл нусхадаги ихчамлик ва эмоционаллик бахшида этилган, унга янги оҳанг берувчи радифли қофия киритилган. Оқибатда қандайдир учинчи — она тили ва таржима тилидаги адабий-бадний унсурларнинг омухтаси, қоришувидан иборат ажиб муштараклик барпо бўлган.

ТАРЖИМОН ИЖОДХОНАСИДА

Таржимачилик иши — миллий адабиётларни ўзаро айирбошлаш, бирида учрайдиган миллий биқиқлик ва камчилиқни иккинчисида бартараф қилишга имкон берувчи энг ишончли воситалардан бири. Таржимон эса шу ижодий жараёни амалга оширувчи адиб. Унинг фаолияти фақат тил билиш ёки истеъдод билан, ёинки таржимачилик ишига зўр иштиёқи билангина белгиланмайди. Шоирона дид, нафосат, зеҳн, зийраклик, уқувга эга бўлмаса, ундай таржимондан ҳақиқий санъат асари кутиш амримаҳол. Шунга боғлиқ бир лавҳа: бу 1974 йил 21 майда бўлган эди. РСФСР Ёзувчилар союзининг Москва ташкилоти Правлениеси ва бадний таржима уюшмасининг Бюроси

А. А. Фадеев номидаги Марказий адабиётчилар уюмида Л. М. Пеньковский туғилган кунининг 80 йиллигига бағишланган кеча бўлиб ўтди. Бу анжуманда адабиётимизнинг кўзга кўринган вакиллари, адабиёт ва санъат намояндалари ҳозир бўлдилар. Адабий кечага раислик қилувчи Л. Гинзбург сўзни шоира Ирина Снеговага беради. Шунда у қуйидагиларни айтган эди: «Биз — Вера Звягинцева, Лев Пеньковский ва бир группа адиблар — Арманистонга кетаётган эдик. Қиш фаслидан ёзга борардик. Коридорда кимдир қаймоқдай ёқимли овоз билан юракни қитиқловчи хушоҳанг қўшиқни хиргойи қилиб қолди. Шунда Звягинцева: «Ие, бу Лев Минаевич сўзига ёзилган романс-ку», деб қолди. Пеньковский бўлса — у жуда мулоим, босиқ, доим ораста ва умрининг охиригача соф инсон эди — тутақиб кетди: «Э, қўйсангизчи, Вера Клавдиевна! Худо ҳақи! Ёшликнинг шўхлиги, шунчаки шеър машқим! Ун етти ёшлигим...» Гапларидан унинг романсга ҳам алоқадор эканлигидан уялгани сезилиб турарди». Л. Пеньковскийнинг 17 яшарлигида ёзган «шунчаки машқ» шеъри ростакам қўшиқ чиқиб қолди. Ҳозир эса у нодир санъат асари бўлгани учун ҳам халқ қўшиғига айланиб, «Эски рус романси» номида оғиздан-оғизга ўтиб юрибди. Романснавислик Пеньковский серқирра ижодининг фақат бир жилоси эди, холос. Бундан ташқари, унинг эълон қилинмаган бир неча оригинал шеър, баллада ва Харьковда нашр қилинган «Қалбим боғида» шеърлар тўплами борлиги маълум.

Л. Пеньковскийнинг таржима асарларини йирик адабиётшунос олимлардан В. Жирмунский, М. Шагинян, А. Дейч, Л. Озеров, ёзувчи ва таржимонлар Н. Асеев, А. Арго, К. Федин, М. Лозинский, Н. Чуковский, К. Чуковский, Ю. Лебединский, П. Антокольский, М. Рильский, М. Аvezов, З. Кедрина, К. Яшин, Ҳ. Олимжон, П. Скосирев, В. Сидельников ва бошқалар ўз вақтида ижобий баҳолаб бердилар. Аммо барча адибларга, жумладан, таржимонларга дастур бўла оладиган бу баҳолар таржималарга ёзилган ички тақризларда, СССР Ёзувчилар союзи бадиий таржима советининг йиғилишларида билдирилган бўлиб, улар кенг китобхон оммасига унчалик маълум эмас ва системага солинмаган. Ҳақиқатан ҳам, СССР Ёзувчилар союзининг ижодий кадрлар бўлимида сақланаётган бир ҳужжатда Пеньковский ўз қўли билан ёзган эди: «Менинг кўп йиллик таржимонлик фаолиятимда марказий ва республика газета-журналларида ҳамда турли шеър тўпламлари ва альманахларда анчагина шеърини таржималарим босилган. Уларнинг ҳаммасини санаб чиқиш шарт

бўлмаса керак ва бу техник жиҳатдан қийин ҳамдир. Аф-суски, шахсий архивимда турли папкаларда ётган таржима-ларим библиографияси, уларга билдирилган расмий рецен-зия ва мулоҳазаларни тўплаб, рўйхатга олиб қўйишга ҳеч қўлим тегмади». Марказий Адабиёт ва санъат архиви (ЦГАЛИ), Москва Ёзувчилар ташкилотининг библиогра-фия секториди ҳамда таржимоннинг қизи Ирина Львовна Адамова-Пеньковскаянинг марҳамати туфайли шоирнинг шахсий архивидан олинган маълумотларга қараганда, Л. Пеньковскийнинг таржима ҳақида 4 та очерки, 2 та пуб-лицистик мақоласи, 23 та турли мақола ва рецензиялари, 197 номдаги асар таржимаси, 24 та китобхонлар билан уч-рашувлар, анжуманлар, таржималар муҳокамасида сўзла-ган нутқлари, Л. Пеньковский ижоди ҳақида 90 та ёзма ва оғзаки чиқишлар бўлганлиги аниқланди. Лекин уларнинг ҳаммаси тарқоқ, узук-юлуқ, манбалар кўп ҳолларда аниқ кўрсатилмаган. Қандай бўлганда ҳам, мана шуларнинг ўзи, уларни синчковлик билан ўрганиш, таржималарини қи-дириб топиш ва таҳлил қилишдан келиб чиқиб, дадил ай-тишимиз мумкин: Лев Минаевич Пеньковский ҳақиқий совет ватанпарвар граждани, миллий адабиётларнинг, ай-ниқса, ўзбек адабиётининг оташин жарчиси, уни жон-дили билан севувчи дўсти, улкан, тadbиркор, моҳир таржи-мондир.

Машҳур таржимон Николай Чуковский «Илиада» каби қудратли ва «Манас» каби ўлмас қирғиз эпик поэмаси тар-жимаси ҳақида сўзлаб, бундай деган эди: «Манас» — бу «Илиада» каби тоғлар, ўрмонлар, чексиз мусаффо осмон, бу — кўп халқли, ҳайвонлар, худолар, афсонавий махлуқ-ларга бой бир жаҳон воқеадир. Қирғиз сўзлари билан тасвирланган ва юз йиллар давомида фақат қирғизларга тааллуқли бўлган шундай дунёни қирғизча битта ҳам сўз-ни билмайдиган менга совға қилган рус шоири ва таржи-мони Лев Пеньковский сеҳргар эмасми!»¹³. Ҳа, албатта, улуг сиймоларнинг қувваи-ҳофизаси маҳсули — ҳақиқий санъат асарларини бўлак тил, бўлак ижтимоий муҳитга кўчириш учун таржимон «сеҳргар» бўлиши керак. Санъат-корлик, бадиий маҳорат ҳар қандай таржиманинг олий ме-зонидир. Маҳорат, Комил Яшиннинг таъкидлашича, худо томонидан юборилган илоҳий нарса бўлмай, бу истеъдод-нинг кўп йиллар мобайнида орттирилган профессионал тажриба, ҳаётни чуқур билиш, меҳнатсеварлик билан узвий бjrлигидир¹⁴.

¹³ Сб. «Мастерство перевода». М., 1970, с. 387.

¹⁴ Камиль Яшен. Годы, судьбы, книги. Ташкент, 1973, с. 79.

Маҳорат ёзувчидан ўзининг профессионал малакасини тинмай оширишни, бадий ижод масалаларини зийраклик билан ўрганишни, классик ва ҳозирги замон, чет эл ҳамда ватан адабиёти орттирган илғор анъаналарни эгаллай билиш ва уларни ўзининг бадий ижод жараёнида эришган тажрибаси билан тараққий эттириш, бойитишни талаб қилади. Маҳоратнинг бу, мукамалликка даъво қилмайдиган талабларини амалда қўллаш бадий асар қимматини оширади, китобхонга эса ғоя ва образларни эмоционал ва эстетик идрок этишга ёрдам қилади.

«Ёзувчи маҳорати» ва «таржимон маҳорати» деган тушунчалар бир-бирига вобастадир. Улар ўртасидаги асосий фарқ шундаки, агар оригинал ижодда (асл нусхани ёзиш жараёни назарда тутилади) автор ўз асаридagi объектга биринчи бўлиб киришиб, бадий воқеликни ўз она тили имконияти билан акс эттирса, таржимон бир варакай икки ишни бажаради. Биринчи босқичда, у ёзувчи кетидан бориб, юқорида қайд қилинган маҳорат талаблари асосида асл нусхада тасвирланган объектни қайтадан, худди муаллиф сингари, бадий йўсинда ўзлаштиради; иккинчи босқичда эса, бошқа тилда ўқувчи китобхонни кўз олдига келтириб, ўша иккинчи тил хусусиятларини эътиборга олган ҳолда таржима текстини яратади. Демак, биринчидан, таржимон асардаги бадий воқеликни билиши, бу воқелик ичига асл нусха автори билан биргаликда кира олиши, муаллиф ва китобхон дилини тушуниши, уларнинг дунёқараши, иккинчи томондан, таржима адабиёти вакили ва ўқувчиси сифатида асл нусхани қайта яратиши лозим бўлади.

Оригинал ижодда ҳам, таржимада ҳам бадий тасвир воситалари ва шеърда сўз танлаш проблемаси зўр маҳорат талаб қилади. Адиб асар яратаётганида қандай сўз ишлатсам экан, деб махсус ўйлаб ўтирмайди. Ҳаёлида пайдо бўлган ва қўйилиб келаётган фикрни ўша заҳотиёқ аниқроқ қилиб қоғозга туширади. Таржимада эса вазият ўзгачароқ. Таржимон асарни бошқа тилда қайта яратиш учун муаллифнинг фикрини узоқ вақт пишитади, ўзини сингдириб олади, кейин матн характериға қараб сўз танлайди, бу сўзлар маъноси, жарангдорлиги, шакли, услубий муқобиллиги, асл нусхадаги фикрни иложи бориға тўлароқ ифодалаш ташвишида ёнади.

Таржимон, Қ. Марк айтганидек, «автор фикрларини бошқа тилда ўқувчи китобхонга етказувчи рупор»дир. Бу талаб шоир-таржимон зиммасиға кўп масъулият юклайди. Таржимоннинг сўз танлаш принципидаги асосий мезон, айтишлик, рус тилида ўқувчи китобхоннинг, масалан, Шарқ Ренессанси давридаги ўзбек классик адабиёти асарларини

қанчалик ўзлаштира олишини назарда тутиш, қисқаси, таржима ўқувчисининг диди, луғати, ўқуви, қобилиятини ҳисобга олишдир. Сўз танлаш ҳар бир киши учун, айниқса адиллар, жумладан, таржимонлар учун энг муҳим ва энг масъулиятли вазифадир. Маълум бир фикр ва тушунчани тахминий ёки бўлак маънодаги сўз билан ифодалаш ярамайди. Айниқса, асл нусха ва таржима тилларида бир хил ёзиладиган, аммо бошқа-бошқа маъноларни билдирадиган «таржимоннинг сохта дўстлари» аталмиш омоним ва паронимлардан фойдаланишда ниҳоятда эҳтиёткор бўлиш керак.

Улуғ шоир Навоий таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан ЎзССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг навоийшунос олимлари «Фарҳод ва Ширин» достонининг илмий-танқидий текстини яратдилар. Филология фанлари доктори Содир Эркинов шу танқидий матн билан русча таржимани қиссий ўрганиб, русчада анчагина янглишликларга йўл қўйилганини аниқлади. Достоннинг 500 байтдан ортиқроқ қисмига янгидан тағлама тайёрлади. Масалан, 44-бобда Баҳром арманлар юртига бориб, Фарҳод қабри устида қолишга қарор қилади. Бу ерда Баҳром ўз қўшинларига жавоб бериб юбориб, уларга қарата шундай дейди:

Етинг аҳлу аёлингизга ёниб,
Диёру мулку молингизга ёниб (5418-байт).

3. Аксаков тағламаси орқали Л. Пеньковский буни дастлаб

Теперь исполните свою мечту:
Вернитесь к женам, к детям и к скоту

(1943 йил нашри, 319-бет, 1948 йил нашри, 317-бет) деб ўгирган. Бу ерда биринчи тағлама автори *мол-мулк* фразеологик бирикмасининг ички маъносини тушунмаганидан унинг луғавий маъносинигина берган, холос. Натижада таржимон ҳам янглишган. Содир Эркинов асл нусхага қараб бу камчиликни тузатган ва 1968 йилги русча академик нашрга қуйидаги ҳолатда киритилган:

Теперь вернитесь к семьям, по домам,
К своим хозяйствам и к своим делам (382-бет).

Шу тариқа ғализлик (мол-мулк — скот) барҳам топди, таржимага оригинал руҳи сингдирилди.

Л. Пеньковский Алишер Навоий шеърятининг бадий хусусиятларини рус тилида қайта яратишда учрайдиган оғир қийинчиликларни енгиб, рус тили ва шеърятининг специфик характерини назарда тутган ҳолда қомусий «Фарҳод ва Ширин» достонининг яхшигина таржимасини

яратди. Бундан 2315 йил муқаддам Аристотель ёзган эди: «Аслида асар шундай ёзилиши керакки, у саҳнада кўрилмаганида ҳам, бўлиб ўтадиган воқеани тингловчи ҳар бир киши, худди Эдип ҳақидаги ривоятни тинглагандай, ҳодисаларнинг ўсиб боришидан ҳам чекувчига нисбатан ўзида ҳамдардлик сезсин ва вужуди живирлаб сескансин. Бунга театр жиҳози воситасида эришиш санъатнинг иши эмас, балки саҳнага қўювчининг ишидир» («Поэтика», 28-бет).

Ярим минг йилдан кейин («Хамса» 1483 йили ёзила бошланган) улуг донишманднинг сўзларига бошқача тус бериб, бундай дейишимиз мумкин: «Аслида асар шундай ўгирилиши керакки, у оригинал тилида бўлмаса ҳам, бўлиб ўтадиган воқеани тингловчи ҳар бир киши, худди Фарҳод ҳақидаги дostonни тинглагандай, ҳодисаларнинг ўсиб боришидан ҳам чекувчига нисбатан ўзида ҳамдардлик сезсин ва вужуди живирлаб сескансин. Бунга ҳарфма-ҳарф таржима воситасида эришиш санъатнинг иши эмас, балки сўзни сўз, образни образ, маънони маъно билан берувчи таржимоннинг ишидир».

«Агар рус китобхонлари ва туркий тилда гаплашмайдиган китобхонлар «Фарҳод ва Ширин» таржимасини ўқиб қониқсалар,— деб ёзган эди Л. Пеньковский таржимага йўллаган сўз бошида,— агар мен уларда қардош халқларимиз адабиётига нисбатан тобора ўсиб бораётган қизиқиш ва муҳаббатни маълум даражада қўзғата олсам, қисқаси, агар уларга ўзимнинг Навоий поэзиясига бўлган чуқур ихлосимни айта олган бўлсам, агар таржимамни ўқиган ўзбек китобхонлари унда ўз адабиётининг буюк асосчиси овозини эшита олса, мен рус ва ўзбек шеърини олдидаги энг муҳим вазифамни бажарибман ва шундан бахтлиман, деб ҳисоблайман ўзимни».

Ҳа, Лев Минаевич Пеньковскийга «Фарҳод ва Ширин» дostonининг таржимасида камдан-кам санъаткорга насиб қиладиган бахт кулиб боққан эди.

Энди Л. Пеньковский ижодий фаолиятида марказий ўринлардан бирини ишғол қиладиган йирик эпик санъат намунаси, ўзбек халқ дostonи «Алпомиш»нинг русча таржимаси мисолида айрим лисоний-услубий унсурларнинг бошқа тилда берилиши ҳақида фикр юритамиз.

ТУРҒУН БИРИКМАЛАР ТАРЖИМАСИ

Адабий асар фақат бадий етук, гўзал, нафосатли бўлгандагина китобхонни ҳаяжонга сола олади, ажойиб руҳий кўтаринкилик бахш этади. Яхши китоб ўқиётганимизда, биз ундаги образлар дунёсида фарқ бўламиз, бутунлай

бошқа ҳаёт бизнинг ҳаётга айланади. Яхши фильм кўрсак, ўзимизни унда тасвирланаётган воқеа, ҳодисалар ичида тасаввур қиламиз, қаҳрамонлар билан ҳамнафас бўламиз. Гоҳида беихтиёр кўзимиз ёшланади, гоҳида куламиз.

Бадий асарда руҳан қониқиш ва эстетик завқ бадий воқеликни образли иборалар билан тасвирлаганда ҳосил бўлади. Таржима асари оригиналнинг бошқа тилдаги нусхаси бўлганлиги учун ҳам ундаги образлилик аслидағидай ахборотни ташиши керак.

Фразеологик бирликлар мақол, матал, ҳикматли сўзлар сингари, ёзма ва оғзаки нутққа образлилик ва ҳиссиёт бахш этиб, унда айтилаётган воқеа, ҳодиса, нарсаларга бамисоли жон киритади. Улар туфайли бадий асар ва жонли тилимиз ихчам, ширали, бой, кучли ва чиройли бўлади, таъсирчанлиги ошади, ўқиш ва уқиш енгиллашади. Аммо таржимон тажрибаси асосида бу образли ибораларни ўзбек тилидан рус тилига ўгиришга бағишланган бирор-та умумлашма илмий тадқиқот юзага келмаяпти ҳозирча. Бу эса таржималаримиз савиясида ўзини кўрсатаяпти. Оқибатда, юқорида кўрсатганимиздай, *мол-жон* — «скот», ёки *зигирдай бола* — «мальчик как зернышко льна» қабилида ўгирилмоқда. Бу таржималар Рустам Абдураҳмоновнинг «Таржимон» деган қизиқ ва ибратли воқеий ҳикоясини еслатади (*қаранг: «Ўзбекистон маданияти», 1968 йил 22 март*). Қуйидаги парчага эътибор қилинг-а! Унда мўмай пул топаман деб Шожон Шокиржонов бир китобни таржима қилмоқчи бўлади:

«Уйига олиб келиб ўқиб қараса, мазмуни ҳам қизиқ экан. Муҳаббат дардига мубтало бўлган бир поручикнинг бошига тушган можаролар ҳикоя қилинган роман экан. Бу дворянзода поручик севганининг висолига етолмай, будишудидан ажралиб, охири дашту-биёбонга бош олиб кетган экан.

Шокиржонов таржимани бошлаб юборди. Ўз хаёлича, таржима жуда яхши бўлиб чиқаётгандай туюлди. Ҳар бир сўзни айнан таржима қилишга, битта ҳам сўзни тушириб қолдирмасликка ҳаракат қилди. Ишонмасангиз, мана ўзингиз айрим ўринларини ўқиб кўринг:

Поручик был пьян, чуть-чуть, как говорится, на втором взводе.

Поручик маст эди, сал-сал айтилганидек, иккинчи взводда эди.

А вот что! Я вас выведу на чистую воду!— кричал ему гусар (таъкид бизники — К. Ж.)

— Мана нима! Мен сизни тоза сувга чиқараман!— қичқирди унга гусар.

— Это такие мошенники, каких свет не производил. Шожон луғатга қараб олдида, сўнг таржима қилиб ташлади:

— Бу шундай товламачиларки, ундайларни дунё ишлаб чиқарган эмас. Шокиржонов ўз таржимасидан ўзи завқланиб яна илҳом денгизида сузарди.

В это время в комнату вошла верховая девушка.

Бу жумла аввал таржимонимизга сал ғалати туюлди. Ҳеч олам жаҳонда хонага ҳам отлиқ қиз кирадими, деб хаёлидан кечирди. Сўнгра ўзини койиди: ёзувчи шундай деб ёзган экан, демак, кирар экан-да. Шу гап билан ўзини юпатгач, таржима қилиб ташлади: «Шу вақт хонага отлиқ қиз кирди».

Шу тариқа таржима уч ой деганда тамом бўлди. Уни кўчирган машинистка таржиманинг ҳар бетига ўнлаб савол, хитоб аломати қўйган бўлса-да, Шокиржонов уларга эътибор бермади. «Машинистка нимани тушунарди», деб ҳаммасини ўчириб ташлади.

Мана, таржима тайёр. Энди уни нашриётга элтиб беради. Нашриёт уни олиши билан ўртоқ Шокиржоновга жарақлатиб олти минг санаб беради. Шожон бу пулга «Волга» сотиб олади. Участкани эса иккинчи таржиманинг пулидан солади. Ҳозирча секцияда ўтириб туради. Э, унда «Волга»нинг гаражи нима бўлади? Хайр, кейин бунинг бир ҳисоби топилар!..

Таржимонимиз шундай ширин хаёллар билан эртасига таржимани кўтариб нашриётга борди. Таржима бўлимидаги ўртоқлар ҳайрон бўлишди. Аввало, бунақа асар планда йўқ. Иккинчидан, бунинг таржимаси ҳақида улар орасида ҳеч қандай сўз бўлган эмас. Учинчидан, таржимон ҳам бутунлай нотаниш, лоақал бирон кичкина таржимаси ҳам бирор жойда босилган эмас.

Бўлимдагилар валлааматлик қилишди. «Умид билан келибди, ноумид бўлмасин» деб таржимани олиб қолишди ва икки ойдан кейин жавобини оласиз, деб муомала қилишди...

Орадан икки ой ўтар-ўтмас, бир куни икки қўлтиғига иккита папка кўтарган курьер Шокиржонов уйини сўраб келдида, папкаларни топшириб дарҳол изига қайтиб кетди.

Шожон биринчи папкани очиб қараса, ичида машинкада ёзиғлик икки қоғоз ётибди. Апил-тапил хатни олиб ўқий бошлади:

«Хурматли ўртоқ Шокиржонов!

Сизнинг «Ўз истагида қолган киши» деган таржимангиз қабул қилинмади. Бу хусусда бир ёзувчи-таржимон

томонидан ёзилган ва шу хатга илова қилинган тақризни ўқиб чиқишингизни сўраймиз».

Шокиржоновнинг бошидан бир челақ совуқ сув қуйилгандай бўлди. Бутунлай гангиб қолди. Ҳамма орзу-умиди ҳавога учгандай, «Волга» ҳам чиппакка чиққандай туюлди унга.

Ўзини бир оз босиб олгандан кейин хатга илова қилинган тақризни ўқишга киришди:

«Таржимон кўп русча сўзларнинг маъносига тушунмаган. Тушунганда у «поручик был на втором взводе» сўзларини «поручик иккинчи взводда эди...» деб таржима қилмас эди. Бунинг маъноси «поручик ширакайф эди» демакдир. Агар жумлани бутунисини қўшиб таржима қилинса, «поручик салгина маст, яъни ширакайф эди» деган гап келиб чиқади.

«А вот что! Я вас выведу на чистую воду!» деган жумлани эса: «Шуни бир билиб қўйинг! Мен сизнинг бутун сирингизни очиб шарманда-ю, шармисор қиламан!» деб таржима қилиш маъқул эди.

«Юз балоларни кўриб кўзи пишган» деган маънодаги жумлани «ўт, сув ва мис қувурлар орасидан ўтган» деб таржима қилиш бутунлай бемаънилиқ-ку!

«Бу шундай товламачиларки, ундайларни дунё ишлаб чиқарган эмас» деган жумлани ўқигач, таржимоннинг ҳолига ачиндим, чунки у бу жумланинг бошқача тузилиши мумкинлигини, яъни уни «Булар шундай муттаҳам кишиларки, дунё бино бўлиб одам боласи бунақаларни кўрган эмас» деб таржима қилиш мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган.

Таржима бошдан-оёқ ана шундай пойма-пой гаплар билан тўлдирилган. Демак, таржимон яхши тайёргарлик кўрмай, катта ишга қўл урган. Ўзбек ва рус тилини мукамал билмасдан, даврнинг руҳини тушунмасдан туриб бундай асарни ва бошқа асарларни ҳам таржима қилиб бўлмайти...

Шожон бир ҳафтача ўзини қаёққа қўйишини, қаерга уришини билмай юрди...

У тоқчадан таржимасини олди, у ёқ-бу ёғини варақлаб чиққач, роса ағнаб кулди. «Вой, каллам қурсин! «В комнату вошла верховая девушка» дегани «Хонага чўри қиз кириб қолди» дегани экан. Мен бўлсам «отлиқ қиз кирди» деб таржима қилибман. «Сен билан ади-бади айтиб ўтиришга менинг вақтим йўқ» деган гапни «Сен билан ясси қочиримлар билан тортишишга менга вақт йўқ» дебман. Энди тушундим, бу таржима олти мингга эмас, олти пулга ҳам арзимас экан!»

Албатта, бундай ҳангомали хатолар асл нусха тилининг лисоний табиати ҳамда образли иборалар хусусияти, ни чуқур англамаслик бадий тасвир воситаларини юзага келтирган реал воқелик ва улар қўлланадиган бадий ситуацияни билмасликдан келиб чиқади.

Ҳақиқатан, фразеологик иборалар ҳам мақол ва маталлар сингари, оддийгина сўзлар йиғиндиси бўлиб қолмай, халқ донишмандлигининг, унинг тасавури ва бадий фантазиясининг маҳсулидир. Алоҳида халқчил характерга эга бўлган бу иборалар ўзида яратувчи халқ, юрт хусусиятларини акс эттирибгина қолмай, жаҳондаги бошқа кўпгина тиллар фразеологиясини шакллантиришга кучли таъсирини ҳам ўтказди. Шундай экан, уларни ўгирувчи киши ҳар икки халқ маданиятига мансуб ва уларнинг тил бойлигидан хабардор бўлиши керак.

Бир хил тушунча, масалан, икки халқда турлича ифодаланиши, турли вариантга эга бўлиши мумкин. Русларда ўйламай қилинган ортиқча иш ҳақида гапириш керак бўлса «ехать в Тулу со своим самоваром» (Тула — самовар ишлаб чиқариш бўйича машҳур шаҳар) деса, америкаликлар «возить уголь в Ньюкаслъ», дейишади. Яқин, унча узоқ эмас, дейиш учун Фарғона водийсиликлар ҳазил-мутойиба билан «аҳмоққа Қува бир тош» дейдилар, тошкентликлар «Қува»нинг ўрнига «Тўйтепа» ни ишлатадилар. Ўз таркибида шу каби географик реалиялардан иборат фразеологизмлари бўлган текстни ўгиришда таржимон географик муҳитни алмаштирмаслик учун муқобил вариант топа билиши керак. Ана шунда Гоголь қаҳрамонлари Учқўрғонга ҳам келмайди, ғазал ҳам ёзмайди. Бу таржима жараёнида учрайдиган энг муҳим қийинчиликлардан бири ва уни фақат маҳорат енга олади.

К. Чуковский Л. Пеньковскийнинг маҳоратини қадрлаб айтишича, у синоним ва фразеологизмларнинг қандай формаси бўлса, ҳаммасини беш қўлда биларди¹⁵. Дарҳақиқат, у таржима жараёнида тилнинг шу нозик томонларига кўп эътибор берарди. Бирор фразеологизмни ағдармоқчи бўлса, аввал унинг муқобил вариантлари рўйхатини ёки фразеологик қаторини тузади ва шундан кейин текстдаги вазиятга қараб юқоридаги қатордан энг муносибини танлаб олади. Агар рус тилида ўзбек тилидаги фразеологизмнинг эквиваленти бўлмаса, унда турғун бирикма бўлак образли ибора (ўхшатиш, метафора, мақол, матал, ҳикматли сўзлар ва бошқалар) билан алмаштирилади ёки бўлмаса унинг маъносинигина беради.

¹⁵ Чуковский К. Высокое искусство. М., 1968, с. 107.

Қуйида «кўнгилга оғир олмоқ» иборасининг русча бир неча вариантини кўрамиз.

1. Алпомишнинг сўзини Қоражон кўнглига оғир олди (94) — Тяжело принял Караджан слова Алпамыша (99).

2. Алпомишнинг кўнглига оғир олганини билиб, таниманган киши бўлиб, «Сени бировга ўхшатиб турибман» деб, Қоражон бир сўз айтиб турибди (95) — Заметив, что Алпамыш так близко к сердцу слово его принимает, Караджан, прикинувшись незнающим его, сказал:—Я тебя за другого принял.

3. Бу сўзни Алпомиш Қоражондан эшитиб кўнглига оғир олди (95) — Услыхав эти слова от Караджана, очень опечалился Алпамыш.

Кўриниб турибдики, бахши доим бир хил ибора қўллайди. Таржимон эса тўртта ҳар хил компонентли «тяжело принять», «близко к сердцу принять», «очень спечалиться» ва яна бир ерда «обидой не считать» дублет вариантларидан фойдаланади. Шу тариқа русча текстнинг ўзбекчасига муқобиллигини таъминлайди.

Таржима шунинг учун ҳам санъатки, унда бирор сўз ёки иборанинг таржимаси шундайгина луғатдан олиб иккинчи текстга кўчириб қўйилмайди. Луғат кўп ҳолларда текстда тасвирланаётган воқеани, вазиятни ифодалаш учун ожизлик қилиб қолади. Шунда таржимон учун ижоднинг ёқимли азоби бошланади — у луғатда йўқ сўзни қидира бошлайди.

Ўзбек эпик асарлари тараққиёт жараёнида кўп ўзгаришларга дучор бўлди. Аввал бошдан яратилган бир дoston билан унинг 20—30 вариантини солиштирсак, ундаги традицион мавзу, образ, импровизация усули ва бошқа жиҳатларнинг ўзгарганига кўзимиз тушади. Чунки дoston қайси бахши томонидан куйланса, унда ўша дostonчининг услуби, маҳорати, приёмлари, у ёқтирган стилистик формулалар акс этмай иложи йўқ. Таржимон эса иш жараёнида унинг шу услуб, приёмлари ва сўз ишлатишдаги маҳоратини чуқур эгаллаб рус тилининг лексик ва семантик имкониятларини назарда тутиб, ҳар бир сўз, ибора ва ишорани аслига монанд ҳолда кўчиришга ҳаракат қилади.

Таржимонларимиз орттирган тажриба шуни кўрсатадики, эркин, нейтрал сўз ёки иборани турғун бирикмалар билан ағдариш текст мазмунига зарар етказмайди, балки унинг руҳини тўлароқ қилиб беришга хизмат қилади. Масалан, С. Сиддиқ ва А. Қаҳҳор «ночь не спишь, стараешься ради отечества» (Гоголь) гапидаги оддий «стараешься» сўзини фразеологизм билан биринчиси «жон куйди-

риб», иккинчиси «жон ҳалак» деб ўгирган эканлар, буни табрикламоқ керак.

Шунингдек, таржимон «индамай турмоқ» иборасини «стоять, песку набравши в рот» (77:76), «йўлга қарамоқ» иборасини «с дороги глаз не отвести» (82:90), «хайрон қолмоқ»ни «разевать рот» (70:69), «айтма» сўзини «держит язык на привязи» (70:69) фразеологизмлари билан алмаштиради.

Бундай образли ибораларни таржима қилишнинг яна бир энг маҳсулдор йўли — ўзбек фразеологизмларини мазмуни, лексик таркиби, образлилиги, грамматик тузилиши ва стилистик йўсинлари бўйича тенг русча эквивалентлари билан алмаштиришдир. Масалан, «томоғидан ўтмай қолди» ибораси учун «поперек горла встала» (92:97), «тилни тортиб сўйламоқ» учун «укротить язык» (113:121) «ер қопмоқ» иборасига «грызть землю» (149:166) ва бошқа ш. к. эквивалентлар қидирилади. Лекин бундай мутаносибликка эришиш ҳар доим ҳам мумкин бўлавермайди. Бир тилдаги маълум иборани иккинчи тилга ўгиришда унинг ўша иккинчи тилда «бегона», мажбуран киритилгандай бўлиб туюлмаслигини назарда тутиш керак. Акс ҳолда, бундай кўчирма чиройли кийимга ёпиштирилган хунук ямоқдай кўзга ташланиб қолади. Шунинг учун таржимон бу соҳадаги ўз принципини қўйидагича ифодалайди. «Аниқликда аниқлик бор» деб нақл қилишади. Шу билан бирга, таржимон шоирлар ва илму фан вакиллари — тилшунослар, филологлар, этнографлар, фольклоршунослар ўртасидаги мунозараларга сабабчи кўнгилсиз англашилмовчиликлар ҳам бор. Фан вакиллари бадиий шеърини таржимадан расман қўлдан келадиган, лекин ушбу асар русча шеърини тимсолининг бадиий қимматини тушириб юборадиган академик аниқликни кўпроқ талаб қиладилар». Л. Пеньковскийнинг бу гапида жон бор. Корней Чуковский ҳам шуни уқтирган: «Таржима практикасида шундай парадоксли (ажиб) қонун бор: асл нусхадаги ҳар бир сўзни қанчалик аниқ ўгирсанг, сен бажарган таржима оригиналидан шунчалик узоқ бўлади»¹⁶.

Л. Пеньковский бутун совет таржима назарияси учун мақбул бўлган ўз концепцияси асосида иш юритади, таржима жараёнига доим танқидий кўз билан қарайди, оригиналга чуқур илмий нуқтаи назардан ёндашади ва шу тўғрисида ўтиб кетиши мумкин бўлган хатоларнинг олдини олади.

¹⁶ Қўрсатилган асар. 340-бет.

Оғзаки нутқда бўлганидек, импровизация пайтида ҳам бахши шеър маромини бузмаслик учун у ёки бу товушни қолдириб, айрим сўзларни қисқартиб айтади. Натижада бу қисқарган сўз айтилиши жиҳатидан бир хил, лекин маъноси бўлак омонимларга ўхшаб қолади. Агар бу эътиборга олинмаса, хатога йўл қўйилиши осон. Шунинг учун таржимон даставвал ўша сўздаги қисқарган товушни ўзича тиклайди, яъни таъбир жоиз бўлса, ўзбекчадан ўзбекчага таржима қилади. Ундан кейин эса рус тилига ағдаради. Масалан:

1. Бекор ҳалак бўлиб бунда келасан.

Ғажирлар чангида тайин ўласан (94) — чангалида

Без толку спешил, придется пожалеть.
В жоршуньих когтях не сладко умереть (100).

2. Сўрсанг гапингга жавоб бераман,— сўрасанг

Мени билсанг қалмоқ элга бораман (85)

Спрашивайте,— все по совести скажу:

Из Конграта путь в калмыцкий край держу (86)

Агар фразеологизмларни тенгма-тенг эквивалентлар билан ўгириш мумкин бўлмай қолганда, ибора сўзма-сўз ағдарилади-да, унинг образли ибора эканлигига бирор штрих билан ишора қилинади. Ҳозир шундай иборалардан бирини кўрамиз: «Алпомиш хотинининг тўйига кетаётганида (бу дунё халқлари эпосида учрайдиган анъанавий мавзу. Мисол учун «Одиссея»ни эсланг) йўлда бир неча кампирни учратиб қолади. Улардан бири Алпомишни меҳмон қилмоқчи бўлиб, уйига таклиф қилади:

Борса, уйда нон йўқ.— Бобо, ўтиринг, нон йўқ экан, мен қўшнимникидан элак олиб келиб, сизга патир қотириб, устига мой солиб берай,— деди. Элакка югуриб кетди. Борса беш-олти хотинлар буни гапириб ўтирибди. «Элакка борган хотиннинг эллик оғиз гапи бор», дегандай у хотинлар билан ўрлаша кетди» (242).

Ажратиб кўрсатилган ибора лақма, сергап кишиларни характерлаб беришда қўлланади. Агар бу иборадаги *элак*, *эллик* объект сўзлари фонетик жиҳатдан ўхшаш тус олиб қофия тузса, бўлак туркий тилларда, масалан, татар ва қозоқ тилларида *ўт* (огонь) ва *ўтыз* (отыз) сўзларидан иборат бўлади. Агар ҳар бир тилда якка-якка ҳолда кўрмоқчи бўлсак, уларнинг имплицит маънога эга эканлиги (яъни ғалвир учун эмас, элакка кириши), этимологияси ва тузилиш тартибини сезмай қолмаймиз. Шунинг учун таржимада, айниқса, луғатларда имкони борича адекват вариант топиш керак уларга. Мабодо, бу ибора текст ичида келса, ундаги асосий мотив шундайгина қалқиб юзага чиқиб қолади, маъно ва образ ойдинлашади. Натижада таржи-

моннинг иши енгил кўчади, у қийналмай иборани сўзма-сўз-
ағдараверади. Бундай текстнинг шакли ва мазмунига ҳеч
зарар етмайди:

«Вошли в юрту — хлеба ни крошки. Говорит ему хозяйка:

— Дедушка, посиди, немножко, сито у соседки возьму. Убежала за ситом она. У соседки пять-шесть женщин сидело, о том и сем болтали. У молодухи, за ситом пришедшей, было, как говорится, полсотни ртов. С женщинами села,— без дела болтая, забыла про Култая» (291).

Ўзбек эпосида қиёслашга асосланган фразеологизмларнинг қўлланилиши анъанавий ҳол. Бундай ибораларга объект қилиб, ижобий қаҳрамонларнинг гўзаллиги, кучи ва қудратини билдирувчи шер, йўлбарс, нор, оҳу, лочин, қирғий, шунқор, булбул, гул, сарв, ой, юлдуз образлари олинади.

Бахши Алпомишни характерлар экан, унга маълум халқ дostonлари қаҳрамонларининг сифатларини беради, шуларга ўхшатади, Юсуфдай чиройли, Рустамдай паҳлавон, Кунтуғмишдай қудратли деб кўрсатади. Агар бу образлар — қиёс объекти — рус китобхонига таниш бўлса яхши, акс ҳолда, бу объект уларга ҳеч нарса бермаслиги мумкин. Шунинг учун текст охирида «Юсуф ва Зулайхо», «Шоҳнома», «Кунтуғмиш» дostonларидаги қаҳрамонлар ҳақида қисқа маълумот беришга тўғри келади.

Фразеологизм лингвистиканинг, метафора адабиётшуносликнинг объекти. Лекин улар ўртасига қатъий чизиқ тортиб, ажратиб ташлаш ярамайди, чунки уларнинг иккови ҳам нутқнинг тасвирий чиқишига хизмат қилади. Шундай экан, адекват эквивалент топиш қийин бўлганда, уларни бир-бирлари билан алмаштириш мумкин. Бу усулни Л. Пеньковский яхши қўллайди:

Барчин турар ҳурдай бўлиб,
Тиши гавҳар дурдай бўлиб,
Жамоллари ойдай бўлиб,
Мисли осов тойдай бўлиб,
Бир минг қўйли бойдай бўлиб,
Қуралай кўзи чўғдай бўлиб,
Ҳаммалари бирдай бўлиб,
Богда очилган гулдай бўлиб,
Утириб эди суҳбат қуриб (62)

Таржимаси:

Зубы — жемчуга у Барчин,
Юная сайга Ай-Барчин,
Полумесяц — серьга у Барчин,
Лицом полнолуныя нежней,
Станом кипариса стройней,

А глаза газелъи у ней...
С нею для забав и услуг
Сорок неразлучных подруг.
Сладок их привольный досуг.
Розами цветут на холме,
Соловьями поют на холме (60).

Бу ерда рус тилининг қиёсий метафорали конструкция-си келтирилган парчанинг образли асосини тиклай олган.

ЭПИК ШТАМПЛАР ВА СТИЛИСТИК ҚОЛИПЛАР ТАРЖИМАСИ

Эпик штамплар ёки поэтик формула ва стилистик қолиплар адабий тилимиздаги турғун бирикмалар туркумига кириб, уларни бойитади. Стилистик қолиплар бадий асардаги сўзнинг кўп тармоқли функциясининг бир фазилати¹⁷ экан, уларни текстдан ажратиб, алоҳида ўрганмасдан, текст ичида, тасвирланаётган ситуацияга боғлиқ ҳолда кўриб, кейин нутқни таъсирли қилиб берувчи муҳим восита эканлигини аниқлаш лозим.

Тасвирий параллелизм негизда қурилган бу стилистик унсурлар эпик жанрга тааллуқли бўлиб, ўзбек эпосининг ҳамма асарларида, айниқса, Фозил Йўлдош ўғли ва Эргаш Жуманбулбул репертуарларида кўп учрайди. Уларнинг эпосда кўп тарқалганлигининг сабаби шуки, бахшилар тарихий анъана бўйича у ёки бу дostonни куйлашда ўзаро бир-бирларидан ўрганадилар ва кейинчалик бутунлай ўзлаштириб оладилар. Нутқнинг бу экспрессив воситалари бадий-адабий тил тараққиёти учун оз бўлса-да, салмоқли улушини қўшади.

Стилистик қолиплар лейтмотив сингари бутун дoston давомида бир неча марталаб такрорланади. Агарда у текст ўртасида келса, ўздан аввалги ўринда айтилган фикрни кейингиси билан боғлаш учун, монолог бошида келганда эса, ўқувчи (тингловчи) диққатини воқеа-ҳодисалар ривожига йўналтириш учун хизмат қилади. Улар айрим ҳолларда ҳикматомуз ибора вазифасида ҳам келиб, асарнинг психологик жиҳатини теранлаштиради. Ҳар бир андоза асосида маълум бир образ ётади. Ошиқларнинг дўсти сифатида қоронғи кеча, муҳаббат, иқбол ва омад рамзи қилиб баҳор, гул ва булбул, бирор ишдаги муваффақиятсизлик тимсоли сифатида хазонрезгилик, сўлиган гулзор ва зоғу заған клишенинг етакчи образи қилиб олинади.

¹⁷ Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1972, с. 136.

Таржимон иш жараёнида асарни бир ўқишда тушунарли бўлишига интилади. Аммо текстдаги ўша андоза формалар бундай қарашда тушунишни бир оз қийинлаштиради. Чунки кўринишдан, улар билан текст ўртасида ҳеч қандай маъно ва шакл вобасталиги йўқдай туюлади, бахшининг уларни қўллашдан мақсади қоронғига ўхшайди. Таржимон шу чигални ечиши, қоронғуликни ёритиши керак.

Сўзма-сўз таржима қилиш ёки конкорданс принципи бошқа жойларда маълум фойда келтирса ҳам, бу ерда, клишелар таржимасида мумкин эмас. Бутун текст давомида ҳадеб бир хил шаклда қайтарилаверса, бундай формула ўзининг стилистик жилвасини йўқотади ва китобхонга «вазнсизлик» ҳолатига тушиб қолган бегона жисмдек туюлади. Таржимон агар у оригинал авторининг ниятини тўғри тушунса, бу штампларнинг ўзига хос тасвирийлигини сақлаб қола олади ва жумлани «вазнсизлик» ҳолатидан қутқара олади.

Мана энди баъзи клишеларнинг таржимасини кўрамиз.

Фозил Йўлдош ўғлининг «Алпомиш» достонида энг кўп учрайдиган эпик формула: «Хазон бўлиб боғда гуллар сўлмади, сўлган гулга булбул келиб қўнмади» («Осень подоспела — розам облетать, на увядших розах соловьям не петь»). У текстнинг ўттизга яқин жойида деярли бир хил келади. Аммо унинг эмоционал-экспрессив маъноси, стилистик нагрузкаси, кимнинг нутқида қандай вазиятда келишига қараб ўзгариб туради. «Рустамхон» достони русча академик нашрининг тадқиқотчиси ва таржимонларидан бири Н. В. Қидайш-Покровскаянинг ҳам айтишича, агар Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари классик адабиётида баҳор фаслидаги боғ, муаттар атир гулда сайраётган булбул образлари асосан сирдошлик, дилкашлик, самимий муҳаббат темасини очишга хизмат қилса, халқ эпик достонларида кенгроқ — бахт-саодат, қувонч ҳисларининг турли эмоционал оттенкаларини билдиради¹⁸. Бу образнинг акси сифатида, яъни контраст образ қилиб хазонрезгилик пайтидаги боғ, булбул овози тинган, сўлган гулзор поэтик образи қўлланилади. Масалан, Алпомишнинг Қоражон билан танишуви ҳикоя қилинаётган эпизодда «хазон бўлса зоғлар қўнар гулшанга» (94) формуласи бор. Унда Алпомиш рамзий образ билан айрилиқ давом этаверса, гулшанга (Барчинга) булбул (Алпомиш) эмас,

¹⁸ Қаранг: Қидайш-Покровская Н. В. Предисловие «О дастане «Рустамхан». В кн. «Рустамхан». М., 1972, с. 71.

бўлак қора кучлар — зоғлар (қалмоқлар) қўниши муқар-
рарлигига ишора қилади:

Осень наступила — сад весенний пуст,
Сядет и ворона на розовый куст (99).

Худди шу формула энди бўлак вазиятда бошқа маъно
англадиб келади. Алпомиш йилқибоқар хизматкори Қул-
тойнинг эски кийим-бошини кийиб, унинг тусига кириб,
хотини Барчиннинг тўйига боради. Улан пайтида «бева»
қолган Барчин (сўлган гул) нозик ишоралар билан эри
Алпомишни таниганини билдиради ва илгариги формула-
ни вазиятга қараб бўлак томонга буриб юборади:

Хазон бўлса боғда гуллар сўлар дейман, ёр-ёр,
Сўлган гулга булбул келиб қўнар дейман, ёр-ёр (265).

Таржимаси:

Настанет осень — пышный сад увянет, — говорю!
Но соловья и куст пустой приманит, — говорю! (321)

Асл нусхада куз ва гулшан образлари бирдай бўлса
ҳам, улар бажарадиган иш-ҳаракатни билдирувчи сўз —
фeyл ўзининг турли майл формаларида келади. Масалан,
сўлимоқ фeyли ҳамма 27 клишеда бир хил, фақат сўлибди,
сўлдими, сўлмади тарзида айрим қўшимчаларнигина ўз-
гартиб келади. Таржимон рус тилининг лексик ва семан-
тик имкониятларини ва рус ўқувчисининг асарни қандай
қабул қила олишини назарда тутиб, ўша бир хил сўлимоқ
фeyлини *увядать* (сўлимоқ), *поблекнуть* (туси айнимоқ),
зачахнуть (заифлашмоқ), *засохнуть* (қуримоқ), *отцвети*
(сўнмоқ, гулини тўкмоқ), *иссушить* (қуришмоқ, сувини
қочирмоқ) каби китобхон хаёлига кучли таъсир этиб, ун-
да энг ёрқин таассуротлар қолдирувчи турли синоним
сўзларни ўзгартириб беради.

«Яхшилик кўр, ёмонликни кўрмагин» формуласи текст
давомида тўрт марта Бойсари, Қалдирғоч, Барчиной ва
Қоражон монологларида учрайди. Бу клише олдингисига
қараганда дoston композициясига ёпишиб туради, маъно-
сининг текстга муносабати конкретлашган. Шунинг учун
ҳам уни атрофидаги мисралардан ажратиб ташлаш мут-
лақо мумкин эмас. Таржимон эпик штампларни ўғирар
экан, шуни эътиборга олиши керакки, бир марта ўғирил-
ган формулани оригиналдагидек текстнинг бошқа жой-
ларига механик суратда кўчириб қўявериш ярамайди,
чунки у асл нусхада сезилмаса ҳам, рус тилида баён ус-
лубини ҳам, ёнидаги мисраларни ҳам, текст мазмунини
ҳам ғализлаштириб юборади. Бу эса таржимани асл нус-
хадек таъсир этишини таъминлайди. Шунинг учун

Л. Пеньковский бу клишени контекстга қараб тўрт хил ўгиради:

- 105 : 112. Много лет живи здоровым, не грусти,
Худа не встречай — встречай добро в пути.
116 : 126. Не горюй, не жди плохого, друг.
143 : 159 Будь жива-здорова, горя не знавай!
237 : 255. Зла не совершай, добро всегда твори,
Будь здоров — и прежде срока не умри.

«Устингга кийганинг (устимга кийганим) яшил-кўкми-ди?» эпик формуласи дostonда 8 марта қайтарилган. Кийимнинг яшил-кўк ранги бундай уст-бош кийган қаҳрамоннинг юқори мартабали, гўзал ва жасур эканлигига ишора қилади. Асарда Алпомиш, Барчин, Қалдирғоч, Тавка яшил-кўк либосда тасвирланган. Таниқли рус филологи А. А. Потехнининг славян халқ лирикасини ўрганиб, «зеленый» эпитетининг «молодость», «расцвет чувств» тушунчалари билан ўзаро боғланиши уларнинг бир-бирлари билан алоқасини аниқлаган экан, демак, бу ибора славян фольклорига ҳам худди бизнинг фольклордагидек вазифада қўлланади¹⁹. Бу адабий алоқаларнинг қардошлик намунаси.

Таржимон юқоридаги клишени бир хил беришдан қочади, бу ерда ҳам у «устингга кийганинг (устимга кийганим)» иборасини «наряд», «чапан», «халат» деб, кийимларнинг рангини эса оригиналдаги «яшил-кўкнинг спектрал товланишидаги *зеленый* (кўк), *зелено-синий* ва *сине-зеленый* (кўк-зангор), *радужный* (камалак каби ранг-баранг), *изумрудный* (зумрад, оч яшил), *зелено-голубой* (ҳаворанг, оч кўк), *ярко-бирюзовый* (мовий, феруза) ранглари билан кўчиради. Фақат бир жойда таржимон бахши кетидан (у қофия учун қўллаган) яшил-кўк ўрнига бўлак — *қирмизи* рангини танлайди. Бу ерда ҳам оригиналдаги («устингга кийганинг»)дек, *қирмизи* отлашиб, кийимни англатиб келяпти. Алпомиш номидан Барчинга «совчи» бўлиб келаётган Қоражон шундай дейди:

Устингга кийганинг гулгун қирмизи,
Сўзимни англагин ўзбекнинг қизи (106).
Кармаза твоя нарядна и ярка
Ты меня, узбечка, выслушай пока (112).

Отлашган *кармаза* сўзи рус тилидаги ҳеч қайси изоҳли луғатда акс этмаган. Лекин шундай бўлишига қарамай, унинг маъносини уқиш қийин эмас. Чунки немис тилида-

¹⁹ Астафьева-Скалбергс Л. А. Символический персонаж (предмет) и формы его изображения в народной песне. Сб. «Вопросы жанров русского фольклора». М., 1972, с. 24.

ги «қизил рангдаги майин сукно (мовут)» деган тушунчани англатувчи интернационаллашган *кармазин*, рус тилида эса «қизил, тўқ қизил» маъносида ўзлаштирилган *кармазинный* сўзлари фонида у кийим сифатида қабул қилинади, десак хато бўлмас.

Шу йўсинда Л. Пеньковский дostonдаги кўринишдан ортиқча ёки иккинчи даражали ҳисобланган қолип иборалар, формулалар, штампларни ҳам четлаб ўтмайди. Аксинча, уларнинг ички маъносига катта эътибор бериб, чуқур таҳлил қилиб, моҳирона рус тилига таржима қилади.

ХОС СЎЗЛАР ТАРЖИМАСИ

Таржима жараёнида кўндаланг бўладиган энг муҳим қийинчиликлардан бири оригинал асарнинг миллий руҳини бўлак муҳитга кўчиришдир. Энди биз миллийликнинг кичик бир белгиси — реалия ҳақида тўхтаб ўтамиз.

Болгариялик таржимашунос олимлар С. Влахов ва С. Флорин реалия деб нарсалар, тушунчалар, воқеа-ҳодиса, географик муҳитга характерли, маданият, моддий ва маиший турмуш ёки халқлар, миллатлар, юрт, қабилаларнинг ижтимоий-тарихий хусусиятларини билдирадиган халқ тилидаги сўз ва сўз бирикмаларини айтади²⁰. География ва этнография, фольклор ва мифологияга хос, тарихий ва ижтимоий ҳаётнинг миллий ўзига хос хусусиятларини англатувчи бундай сўзларни биз устозимизга эрғашиб хос сўзлар деб юритамиз.

Бадий асарда хос сўзлар асарнинг маълум бир миллий адабиётга мансублиги, бадий воқеликни эса маълум бир этник гурпуада содир бўлаётганлигидан далолат беради. Реалия — хос сўзлар, кўпинча, таржимага бўйсунмайдиган экзотик лексика. Бундан, албатта, миллий колоритни, давр руҳини бериш учун келса-келмаса оригинал сўзларини таржима қилмай қолдиравериш мумкин экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Аксинча, таржима асарида ҳадеб асл нусха тилидаги сўзлар учрайверса, унда таржима кўпроқ ютқазади, китобхонни ўзидан итаради. Таржима текстида реалия қанча кўп бўлса, у, Вл. Россельс айтганидек, ўқишда кўнгилсиз тўсиқлар юзага келтиради, хотирага эса қандайдир ажи-бужи чизиқлар каби ўрнашиб қолади²¹.

²⁰ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Сб. «Мастерство перевода». М., 1970, с. 438.

²¹ Россельс Вл. Перевод и национальное своеобразие подлинника. Сб. «Вопросы художественного перевода». М., 1955, с. 169.

Таржимон миллий адабий асарни ўз тили, ўз бадий мухитига кўчирар экан, ўша оригинал асар авторининг ниятини бошқа тилда ҳам амалга оширишни мақсад қилиб кўяди. Асардаги ҳар бир сўз ёки иборани шунчаки қоғозни қорайтириш учун эмас, чуқур маъноси билан китобхонда аниқ бир ҳис-туйғу уйғотиш учун киритилган актив вазифадosh элемент деб қарайди, ҳар бир сўзда ажиб иероглифларни эмас, катта ҳаёт нафасини сезади. Бу таржимонга катта масъулият юклайди. Чунки «ҳар бир қардош миллий тилда унинг фақат ўзигагина хос сўзлар жуда кўп бўлиши билан бирга, баъзан ҳамма қардош тилларда ҳам мавжуд бўлган айрим сўзлар ҳар бир тилда бошқа-бошқа маъноларни англатиши мумкин. Бугина эмас, бу тилларда муайян бир сўзнинг кўчма маъносига асосланган ибора айрим ҳолларда уларнинг баъзиларида тамомила бошқа сўзнинг кўчма маъносига асосланган бўлиши ёки айни иборанинг бутунлай бошқача вариантга мувофиқ келиши мумкин»²². Масъулият ўша маъноларни «саралай» билишда.

«Алпомиш» достонининг ўзбекчасидан русчасига 150 та географик, этнографик, фольклор, ижтимоий-тарихий характердаги хос сўзлар таржимасиз ўтган. Лекин, шундай бўлишига қарамай, бу реалиялар таржима тексти ичида унга мослаша олмаётган ёт, бегона нарсалар ажралиб турмайди.

Қадимги Русь давлатининг чет мамлакатлар билан савдо-иқтисодий муносабатлари, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши, ундан кейин Улуғ Октябрь революцияси туфайли СССР халқлари ва элатларининг эркин қардошлик иттифоқи тузилиши, халқлар моддий ва маънавий маданиятининг яқинлашуви, шунингдек, бошқа факторлар тиллар ва адабиётларни ўзаро бойитган. Айтайлик, таржимада «кумыс» сўзи нотанишдек туюлса ҳам, ҳақиқатда ундай эмас. У туркий татар тилидаги «кумыз» сўзи орқали рус тилига кириб, унинг «гражданлиги»га ўтган. Шунинг учун ҳам этимологик луғатлар уни ҳатто қадимги рус тилининг сўзи деб шарҳламоқдалар. Рус тилига таржимасиз кўчган *қалпоқ, арқон, туман, палов, бозор, хон, подшоҳ, карвон* каби бошқа сўзлар ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин.

Достон қаҳрамонлари Бойсари, Бойбўри, Ҳаким, Барчин, Қалдирғоч, Қоражон, Тойчахон, Тавка, Сурхаил ва бошқа антропонимлар, Боботоғ, Зил, Шакаман, Олатоғ, Бобиркўл, Арпали кўл, Амударё ва бошқа топонимлар,

²² Саломов Ф. Тил ва таржима. Тошкент, 1966, 165-бет.

сарой арбобларининг унвонлари, музыка асбоблари, қурол-аслаҳа, зеб-зийнатларнинг номларини таржимасиз тушуниш мумкин. Аммо доим ҳам иш энгил кўчавермайди. «Майдон бўлса бедов отлар чопилар» (70) гапидаги *майдон* сўзи рус тилига ҳам худди ўзбекчадек берилган: «На майдане скачет конь коню в обгон» (69). Нима учун? Ахир русларда ҳам *площадь, плац, манеж, арена* сўзлари борку? Ўйлаб кўрилса, рус тилидаги сўзларнинг бирортаси ҳам ўзбекча *майдон*нинг маъносини қоплай олмас экан. Чунки «майдон» ушбу вазиятда жанг майдони, жанг (қиёсланг: «жанг бўлса»); бепоён чўлу биёбон, кўз илғамас кенг бўшлиқни англатса, рус тилидаги сўзларнинг маъноси ҳам, физик «ҳажми» ҳам торроқ. Шунинг учун таржимон сўзнинг ўзини қолдиришни маъқул кўрган.

Таржиманинг бу транслитерация методи кўпроқ география ва этнографияга хос сўзларни ағдаришда фойдали. Бу ерда сўзнинг қанчалик оммавийлиги, бошқа тилда ўқувчи китобхон учун синашталигини ҳам эътиборга олиш керак. Ваҳолонки, шу пайтда улар хос сўз доирасидан чиқиб, интернационал сўзга айланиб кетиши мумкин.

Бой, бек, шоҳ, оқсоқол, мулла, қалин каби сўзлар учун рус тилидан эквивалент қидириш бефойда. Чунки уларда бу сўзларнинг маъносини берадиган бирорта ҳам сўз йўқ. Бойни — боғач (қиёсланг: бой ота—отец боғач?!), бекни — князь, шоҳни — царь дейиш ҳам мумкин эмас, русларнинг «мулласи» бизнинг мулладек мачитга қатнамайди, руслар қалин олиш-бериш қилмайдилар ва ҳоказо. Бу ўзбек миллий урф-одатлари, ижтимоий ҳаёти, турмушига оид сўзлар асрлар мобайнида ишлатилавериб, рус китобхонига таниш бўлиб қолган. Худди шунингдек,

Қатта-кичик барини йиғдиради,
Ноғора-сурнайни ҳам қўйдиради,
Ҳар тарафга чопиб жарчи боради,
(Энди замон Қайқуботга қолади) (225).

Приглашает он (Кайкубат) на свадебный свой пир
Всех больших и малых — весь калмыцкий мир.
Барабаны бьют сурнай верещат,
Медные карнай ревут и трещат (269),—

мисраларидаги сурнайни *кларнет*, карнайни *бас* деб ўғирилса қанчалик кулгили бўлишини тасаввур қилинг.

Таржимон оригинал текстини ўгираётганда ундаги ҳар бир сўзга ниҳоятда эътибор қилиши керак. Таржима қилиш мумкин бўлса ҳам, баъзан айрим сўзларни транслитерация қилиб, шундайича қолдиришга тўғри келади. Ўзбек тилида *қўчқор* сўзи асосий маъносидан ташқари жангари,

қўрқмас, ботир маъноларини ҳам билдиради. Шунинг учун Алпомиш «Я — кочкар могучий у себя в стране» (195) дер эжан, буни хато ҳисобламаслик керак. Агар Пеньковский «қўчқор»ни луғатдагидек зоологик эквивалент «баран-производитель» ёки оддий «баран» деб ўгирса, оригиналдаги таъсирчанликни йўқотиб, қўпол хатога йўл қўйган бўларди. Мабодо таржимон хос сўзлар миқдорини камайтирмоқчи бўлса ёки уларнинг ҳадеб кўзга чалинаверишини истамаса, унда қўйнинг «жинси»ни қидирмай, бошқа жасур, қўрқмас, ботир сифатларига эга бўлган «ножинс» образлардан фойдаланиши, яъни уни лочин (сокол), қирғий (ястреб), шунқор (кречет), шер (лев), йўлбарс (тигр), қоплон (леопард) сўзлари билан алмаштириши мумкин.

Ўзбек эпосида комик эффект, таъсирчанлик кал ва кўса образлари тимсолида яратилади. «Алпомиш» дostonида Қайқубот шундай вазифани бажаради. Рус тилида ҳам оригиналдаги комизмни бериш учун рус фольклоридagi комик образларга, масалан, Иванушка-дурачок образига мурожаат қилиб бўлмайди. Уларнинг ҳар иккови икки миллий муҳитга хос образлар. Ундан кейин, рус фольклоридagидек, Қайкубат-дурачок ёки Қайкубат-плешивый дейиш ҳам мумкин эмас. Бу асл нусхадаги таъсирчанликни йўқотади. Бундай вазиятда таржима қилиниши керак бўлган сўз ёки иборани Л. Пеньковский каби тасвирий йўл билан ўгириш мақсадга мувофиқ:

«Бу тўқсон қўра қўй Бойсарининг қўйи эди, тўқсон қўра қўйнинг чўпонининг маҳмаданаси Қайқубот кал эди. Қайқубот саришин қилтоб кал эди» (88—89) — «Бараны эти были баранами дяди его Байсары. Пастухом этих девяноста отар был Қайкубат-каль, как тыква, плешивый» (92).

Эстетик дид билан юксак савияда бажарилган таржима асарини ўқиш китобхонга завқ, роҳат бахш этади. Агар уни мириқиб, берилиб ўқиётганинда текстда нотаниш сўз чиқиб қолгудай бўлса, бунинг устига унга изоҳ майда ҳарфлар билан текст остида ёки ундан ҳам хунуги — асар охирида берилса, қанчалик хуноб бўласан киши. Бунда ҳадеб текст остига ёки асарнинг охирига қарайверасан, хаёлинг сочилади, диққатинг ошади, завқ азобга айланади. Аммо бусиз мумкин ҳам эмас. Нотаниш сўзни изоҳсиз қолдириш китобхонни жазолаш билан баравар. Л. Пеньковский хос сўзларни рус ўқувчисига мумкин қадар тушунарли бўлиши учун изоҳни шу жойнинг ўзида хос сўздан кейин, масалан, джига — знак старшинства, бакавул — начальник поварни, қуймоқ — яичница с мукой,

сипохий — конники, бойвучча — хозяйка тарзида беради. Оқибатда ўқиш темпи ҳам сусаймайди, ўқувчининг қизиқиши ҳам сўнмайди. Лекин бу метод ҳамма реаліялар учун ҳам бирдай қўлланилавермайди. Акс ҳолда, таржимоннинг ўзи тан олганидай, «ой—луна» рус китобхони учун «Ой, луна!», «поэт — акын» — «поэта кин!» бўлиб жаранглаши мумкин.

Агар миллий колоритни белгиловчи ҳар бир сўзни таржимасиз қолдираверсак, текст ниҳоятда миллийлашиб кетади ва ҳатто китобхон у ерда ўзини йўқотиб қўйиши ҳам мумкин. Бунинг олдини олиш учун миллий бўёғи унчалик кучли бўлмаган, маълум даражада нейтрал характердаги хос сўзларни контекстга шундай жойлаш керакки, бундаги вазият таржима қилинмаган хос сўзни тушунишга ёрдам қилсин. Масалан:

«Ҳаммаси чойдиш-қумғонини қайнатган. Чойни дамлаб, дастурхон ёзиб, хизматкорлар таом тортган» (151) — (Девушки) кумганы с водой вскипятили, чай заварив, дастарханы разостлав, досыта горячей пищи поев — отдыхать легли» (169).

Бу текстда қумғон ва дастурхоннинг нималиги улар бажараётган вазифадан маълум бўлиб турибди.

Юқорида кўрганимиздек, тасвирий йўл билан қилинган таржимада текст ҳажми изоҳ ҳисобига анча кенгайиб кетади, натижада дostonнинг ҳикоя қилиш йўсинлари, ритми, мароми сусаяди. Хос сўзларни контекст ичида таржимасиз беришнинг афзаллиги шундаки, бу ерда таржима оригиналга сатрлар ва ритм билан монанд бўлади, контекстнинг энгил ва қисқалиги таъминланади, реалиянинг маъноси эса ҳеч қандай изоҳсиз, ситуациядан келиб чиқаверади.

Барча миллий бадий асарда соф реалиялардан ташқари уларга ўхшаган сохта реалиялар ҳам кўплаб учраб туради. Уларни ўгириш энгил бўлса ҳам таржимонлар, кўпинча, асл шаклида қолдираверадилар. Шунингдек, Пеньковский ҳам тўй, тўйхона, қамчи, шайтон, пиёла, аравакаш каби бир қанча сўзни ўгирмай берган. Буни таржимонимиз ўзи шундай изоҳлайди: «Октябрь революциясидан кейинги йилларда рус тили бошқа қардош тиллардан кириб маҳкам ўрнашиб олган сўзлар ҳисобига анча бойиди. Масалан, қишлоқ, деҳқон, бой ва бошқа сўзларни эслайлик. Уларнинг айримлари жонли тилимиз, нутқимиз орқали, айримлари газета ва бадий адабиёт орқали кириб келган. Мен таржимада маълум белгилари бўйича ҳозир бўлмаса,

кейинчалик рус тилига кириб келиши мумкин бўлган сўзларни танлашга саъй-ҳаракат қилдим»²³.

Аммо ҳамма таржимон ҳам Пеньковскийдек ўзига таалабчан эмас. «Звезда Востока» журналида (1977, № 2), Озод Авлиёқуловнинг «Сел» қиссаси босилиб чиқди. Асар мазмунига шикаст етказмай русча берилиши мумкин бўлган жуда кўп сўзлар ўгирилмай қолдирилган. Эътибор қилинг (қавс ичида — бизнинг вариант): *хола* (тетушка) *вспомнила* утрос; отара *сардара* (ведущего); *слышала, кампырджан* (жена, женушка); и что тогда, *дадаси?* (отец), ҳаммаси 23-бетда; 24-бетда: я *джинны*, настоящий *джинны* (с ума сошел); вай *уляй!* (боже мой); *дастархан* накрывать, *дадаси?* (стол, отец); э, женщина, не лезь в душу, прикрикнул *ата* (старик), — занимайся-ка своим *казаном* (делом); 41-бет: ассалом алейкум (здравствуйте), девушки, хорманг (не уставайте, бог в помощь); Ваалейкум ассалом, партком бобо (здравствуйте, дядя партком); 42-бет: эгей, дугоналар! (эгей, подружки); 43-бет: шум дарьи (реки) заглушал грохот техники; 44-бетда автор сўзлари олиб ташланса буткул ўзбекча текст:

— Ассалом алейкум, ата, — поздоровался Захид, подойдя к бобо.

— Ваалейкум ассалом, хуш келибсиз.

— Рахмат, ата.

— Хуш келибсиз, сынок, — сказала хола...

Сарлавҳадан тортиб охиригача шу тарзда.

ТАРЖИМАДА ПРОЗА РИТМИ

Бадий асарда ритм ҳис-туйғу ва ғояни ифода этиш компонентларидан бири бўлиб, бадий тасвир воситалари сингари китобхонга эстетик таъсир қилади. Аммо тасвирийлик воситалари текстда аниқ, яққол кўзга ташланиб турса, ритм кўзга кўринмайди. Шунинг учун ҳам уни бошқа адабий муҳитга кўчириш биринчисини ўгиришдан мушкул.

Ҳар бир соҳада ҳам қийинчиликнинг олдини олишда илмий тадқиқот, маълум бир тажриба устида олиб борилган изланиш, умумий хулосалар катта кўмак беради. Агар бундай тадқиқот, изланиш, хулосалар бўлмаса-чи? Унда ўзинг йўл очиб боришингга тўғри келади, ўзинг излашинг, ўзинг хулосалар яратишинг керак бўлади.

²³ Пеньковский Л. М. Моя работа над переводом казахского эпоса. Сб. «Художественный перевод. Взаимодействие и взаимообогащение литератур». Ереван, 1973, с. 514—515.

Л. Пеньковский «Алпомиш» достонини таржима қилган пайтларда бадий насрий ритм бўйича деярли махсус мақола ва тадқиқотлар бўлмаган. Адабиётшунос М. Гиршман Б. В. Томашевскийнинг 1929 йили ёзилган «Проза ритми» ҳақидаги ишини энг замонавий, актуал иш, дейди. Ана шундан буён 1968 йилгача деярли қирқ йил ўтган бўлса ҳам, бу масала кенг ёритилмаяпти. 1974 йилга келиб В. Никонов яна «ритмик проза назарияси мутлақо ишланмаган»²⁴, деган хулосага келди. Кейинги йилларда К. Чуқовский, А. Федоров, Г. Гачечиладзе, И. Левий китобларида, В. Шор, В. Станевич мақолаларида прозадаги ритм ишораларини бўлак тилга таржима қилиш ҳақида қимматли кўрсатмалар баён этилган. Аммо бу тавсиялар, албатта, Пеньковскийдан кейинги авлоднинг таржимонлик маҳоратини оширишда катта амалий аҳамиятга эга бўлади.

Л. Пеньковский бизга қандай тажриба қолдирди бу соҳада? Таржимада проза ритминини бериш учун нима қилди? Ушбу ишимизнинг аввалида айтиб ўтганимиздек, таржиманинг муваффақиятини таъминлайдиган омиллардан бири — таржимон билан оригинал автори ўртасидаги мулоқотдир. Шунинг учун ҳам бизда кабинетда ўтириб олиб ижод қиладиган шахсларни ҳеч ёқтирмайдилар.

Л. Пеньковскийнинг асл нусха муаллифлари билан ўрнатган контактлар ҳақида шуни айтиш керакки, у ўзининг эпосни таржима қилиш фаолиятида, яъни 30-йилларнинг бошидаёқ қозоқ ва қирғиз оқинлари ҳамда ўзбек бахшиларидан фольклор асарларининг структураси, ўзига хос хусусиятлари, вазн ва ритм муаммоларини ўргана бошлаган. Қозоқ эпосини Жонсуғуровдан, қирғиз эпосини Тоғжонов, Молдабосан ва Қоралаевдан, ўзбек достонларини Фозил Йўлдош ўғли ва Ислом шоирлардан эшитди. Халқ достончилари билан бўлган ҳар бир учрашув унинг камолот сари интилишида маълум из қолдирди. Учрашувлар, суҳбатлар, эпос хусусиятларини муҳокама қилиш — буларнинг ҳаммаси бир мақсадга — қозоқ, қирғиз, ўзбек эпоси дурдоналарининг ҳақиқий, гўзал, нафис, оригинал санъат асарлари эканлигини рус китобхонига етказишга йўналтирилган.

Лев Минаевич Пеньковскийнинг ёзишмалари, архив материаллари ва унинг қизи И. Л. Адамова-Пеньковская бизга йўллаган хатлари ва суҳбатлардан маълум бўлишича, таржимон олдида вазн ва ритм проблемаси биринчи навбатда турган. Уни тўғри ҳал қилиш учун асл нусха жарангосини бир неча марта шундай, оддий ўқишда ва

²⁴ «Словарь литературоведческих терминов». М., 1974, с. 323.

достончиларнинг оҳангдош ўқишларида тинглаган. Қулоғи секин-аста бунгача нотаниш оҳангга кўника бошлагач, у достонларнинг ўзига хос бу музыкасини ва жаранглашини ичнда ўзлаштириб олиб хиргойи қилиб юрар ва шу тарзда уни обдан пишитарди.

«Алпомиш» достонидаги проза бўлакларини таржима қилишда, у, аввал айтганимиздек, ўзбек адабиёти поэзиясида туриб, ҳозирги русча нутқ синтаксиси нормаларидан четлашади, унга эртак оҳанглари кирилади, айрим сўзларни қофиялайди. Шу тариқа бу прозани маълум даражада ритмлаштиради.

Ҳозирги замон русча нутқ синтаксиси нормаларидан четлашади дейишимизнинг бойси шуки, рус совет адабиётида прозаик асарлар ўзбек фольклоридаги прозадек мўл қофия ва ритмга эга эмас. Шунинг учун ҳам проза таржимаси рус китобхонига фавқулудда ҳодисадек туюлиши мумкин. Аммо у ўз адабиёти тарихига назар ташласа, бу — фавқулудда ҳодиса эмас, адабий жараёндаги одатдаги бир кўриниш эканлиги маълум бўлади. Ҳолбуки, А. С. Пушкиннинг ритмик бўлаклари билан прозага ўхшаб кетадиган «Поп ва унинг хизматчиси Балда ҳақида эртак»и, С. Кирсановнинг «Александр Матросов» поэмаси, «Шоҳ Макс Емельян ҳақида эртак» асарларидаги проза бўлаклари ўзбек достонидаги прозани эслатади. Бундан ташқари, рус тилига ажойиб таржимон Михаил Лозинский ўгирган Ромен Ролланнинг «Қола Брюньон» асари бошдан-оёқ қофия ва ритмга катта аҳамият беришининг сабаби асл нусханинг ниҳоятда оҳангдорлигидир. У декламация қилинмайди, дўмбира жўрлигида куйланади. Шеърда тасвирланаётган бир воқеа, эпизодни иккинчиси билан боғлаш учун бахши иккала шеърини парча ўртасига прозадан бамисоли кўприк қўяди. Бу проза, биринчидан, умуман достон ижроси хусусиятидан келиб чиқиб, иккинчидан, ўзидан аввалги шеърини бўлакнинг айтилиш оҳанги таъсирида «нурланиб» қофияланиб кетади. Агарда биз бу прозани колонларга ажратиб кўрсак, мустақкам ритм асосида қурилган верлибрга эга бўламиз.

«Қунларнинг бирида Қўнғирот элида тўй бўлаётган эди. Тўйга анчадан буён фарзандсизлик доғида юрган ака-ука Бойбўри билан Бойсари ҳам келадилар. Аммо тўй аҳли уларга ҳеч қандай иззат-икром кўрсатмайди. Бунинг устига тўпланганлардан бири шундай дейди:

— Э, Бойбўри билан Бойсари! Бу тўй ўғилнинг ўғлидан, қизлининг қизидан қайтади, сенларнинг нимангдан қайтади? Улсаларинг молларинга ҳар меросхўр чиқадики,

оғзига одам кириб кетади. Сенинг бундан буёқдаги ейдининг ошнинг кети-бети бўлади. Биз сенларнинг давлатингдан бўлиб оламизми?» (21) — «Э, Байбури, э, Байсары! Что ни говори про богатства и честь, ответ вам простой: окупится той через тех, у кого наследники есть. А на вас, бездетные баи, надежда плохая. Где ваши джигиты, где ваши красавицы? А умрете—на ваши богатства наследников много объявится да с такой пастью, на наше несчастье, что живьем человека проглотят. Богатства ваши нам не сладки. Потому вам здесь и подают остатки!» (10).

Гап бошланишиданоқ ритмга ниҳоятда бойлигидан дарақ бериб турипти. Честь — есть бездетные баи — надежда плохая, пастью — несчастья, не сладки — остатки қофиялари туфайли текст оҳангдор, жарангли эшитиляпти. Ҳатто ачитиб-кесатиб сўзлаётган кишининг юзи-кўзи, мимиқаси, қўлини пахса қилиб гапираётгани, барча ҳаракати, қилиғи шундай кўзимизга ташланиб туради. Биз ҳам худди тўйда ўтиргандек ҳис қиламиз ўзимизни. Риторик мурожаат ва савол, кириш сўзлар ва инверсия, овоз мароми, товушнинг кўтариллиши ва пасайиши нутқни жонли қилган, ҳис-туйғуга бойитган, таъсирчанликни оширган.

Яна бир мисол:

«Булар шу Чилбир чўлида, Ойна кўлида қўниб, сувлаб, моллари ўтлаб ёта берсин, саришталарини ола берсин, энди сўзни қалмоқ юртидан эшитинг» (33). «Ну и пусть они себе идут спокойно, пусть баи стоят себе в степи Чилбир, на озере Айна-коль, пасут и поят прибывающие свои стада, юрты ставят, в порядок приводят, а вы послушайте о том, что дальше было, о калмыцкой стране послушайте» (24).

Бу насрий парчада ритм яратувчи асосий восита пауза бўлиб, унинг узун-қисқалиғи ва таъсирчанлиғи товушлар нисбати бўйича ўхшаш сўзларнинг бирикуви, гап бўлакларининг эса мантиқий ургу орқали бирлаштирилиши билан ҳамоҳанг. Мабодо ушбу гапни жумла бирликларига ажратиб кўрсангиз, фикримизнинг тўғрилигига ишончингиз комил бўлади. Анафора (пусть...— пусть...) ва симплож (послушайте...—...послушайте) стилистик фигуралари парчанинг ритмик хушнавोलлигини ёрқин ифодалаб берапти. Ундаги ҳар бир элемент ўзининг семантик нагрузкасига биноан нутқни жадаллаштириб ва сокинлаштириб беради, унинг эмоционал-экспрессивлиги ва образлилигини кучайтириб беради.

Л. Пеньковский Фозил шоир кетидан қултойча кийиниб олган Алпомиш ва Бодом-бикач диалогига киритган ритм

элементлари билан элементларни
қилади, унинг устидан кулади:

1. «Сказал ей Култай-Алпамыш:— Зачем, янга моя, не боюсь греха, своих не узнаешь, обижаешь бедняка-пастуха? Действительно мы равны: ведь я — твой свояк. Разве не так?» (318).

2. «Отвечает ей Култай-Алпамыш:— Э, Бадам-янга, ворчливая карга, сердце не омрачай — не замечай, если я, твой свояк, что-нибудь не так скажу невзначай» (319).

Достондаги прозаик қисмларнинг тўла қофиядош ҳамда аллитерацияли сўзлар ва, умуман, прозанинг ритм жиҳатидан мукамал уюштирилиши ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижоди ўртасидаги қадим замонлардан буён маданий алоқалар ва ўзаро ҳамкорлик мавжудлигидан далолат беради. Мана шу адабий жараёнда Фозил Йўлдош ўғлининг ҳам муносиб ўрни бор. У Шарқ классик адабиётидаги анъанавий саъж услубининг энг маҳсулдор ритм элементи сифатида қабул қилиб, ўз достонига киритди. «Ал-помиш»да саъж достоннинг эмоционал-экспрессив сифатларини кучайтиришга воситачилик қилди.

Қуйидаги мисолга эътибор қилайлик:

«Мени ҳимоя тутиб келган одам бўлса, қаторда нори ҳам ўзиники, нор устида зари ҳам ўзиники, бизга даркор эмас, Барчин қизи ҳам ўзиники. Яйловига Чилбирнинг чўлини бердим, сувловига Ойналининг кўлини бердим» (39) — «Если он под защиту мою прибыл, казнить его — какая мне прибыль? Окажу ему дружбу — пусть остаётся жив, и все богатство — все его верблюжьих караваны, все его конские табуны, все его овцы — бараны, все золото его казны, — пусть все останется при нем. Ничего мы с него не возьмем! И дочь его принадлежит ему. И дочь его, красавицу, не возьму. Объявляем ему дружбу и мир, отдаем ему степь Чилбир на летовку скоту, Айна-коль отдаем на водоной скоту» (32—33).

Таржима бу ерда бир оз эркин бажарилган. Унга қўшимча жумлалар киритилган. Аммо олдимизда унинг тексти бўлмаса, биз қайси жумла, қайси сўз қўшимча, нима унда ортиқча, билмас эдик. Текстдаги ҳар бир гап узвий боғланиб, бир-бирини ўзаро тўлдириб келяпти. Қўшимча сўзларнинг маъноси ҳам асосий текстнинг мазмунига монанд: худди бахши атайлаб ташлаб кетгану, таржимон уларни топиб, тиклагандай.

Энди юқоридаги текстга кўчсак, унинг аслида саъж «нори ҳам ўзиники — зари ҳам ўзиники — қизи ҳам ўзиники», «яйловига — сувловига», «Чилбирнинг чўлини — Ойналининг кўлини» иборалари ёрдамида ифодаланса, тар-

жимада у қуйидаги прибыл — прибыль, дружбу — верблужьи, жив — принадлежит, все его караваны — все его овцы — бараны — все его табуны — его казны (золото), при нем — возьмем — возьму — ему, мир — Чилбир каби қофиядош сўзлари билан компенсация қилинади.

Саъж билан ёзилган прозанинг мазмуни жонли, маънодор интонация билан тўлдирилади ва у китобхон онгига нақшдек ўрнашиб олади. Саъжланган асарнинг оддий тасвирдан фарқи ҳам шунда.

Шундай қилиб, таржимон ўзбек достонидаги проза ритмини рус тилига ундаги тўлақонли эквиваленти бўлган раёшник билан беради. Тўғри, XVIII—XIX асрларда Европа ва Россияда тарқалган раёшникда савдогар, жарчи ва шунга ўхшаш кишиларнинг рекламалари, эълонлари (масалан: «Тряпье, рванину, худую перину, свальяную подушку, путаную Аксюшку, всякие лохмотья, пьяную Авдотью собираем, покупаем, хозяина ослобоняем» каби) эълонлари ёзилса ёки овоза қилинса, кейинчалик шеърлар ҳам раёк услубида ёзила бошлаган. А. С. Пушкиннинг юқорида номи зикр этилган эртагидан мисол:

«Жил-был поп,
Толоконный лоб.
Пошел поп по базару
Посмотреть кой-какого товару,
Навстречу ему Балда
Идет сам не зная куда»...

Л. Пеньковский «Алпомиш» достонининг таржимасида ўзбек эпосининг анъаналарини бузмай қадимги рус раёшнигига иккинчи ҳаёт бахш этди. Унинг бу таржимаси ва тажрибаси адабиётшунослик, таржимашунослик ва бадий таржима амалиёти учун диққатга сазовор ҳодисадир.

Ниҳоят, улкан шоир ва файласуф Иоганн Вольфганг Гётенинг сўзларига қулоқ солайлик: «Бизни бутунлай бўлак ҳаётга, тили ва хулқ-атвори, урф-одати мутлақо нотаниш бўлак оламга олиб киргани учун кимга миннатдорчилик билдиришимиз керак? Биз шундай осон, махсус тарихий текширишсиз бегона адабиёт ичига кириб борамиз ва маълум давр тартибларини, халқ онги ва руҳини жонли ҳис қиламиз. Бунинг учун ҳам кимга миннатдорчилик билдирашимиз? Менимча, фақат таржимонга! Бизларни ўз истейдодидан баҳраманд қилиш учун бутун ҳаёти давомида қунт билан меҳнат қилаётган ўша заҳматкашгина бундай миннатдорчиликка лойиқ»²⁵.

²⁵ Копелев Л. Гёте. Художественные переводы и «мировая литература». Сб. «Мастерство перевода». М., 1973, с. 437.

МУНДАРИЖА

Таржима сабоқлари	3
Эмас осон бу майдон ичра турмоқ	6
Таржимон насрда қул, назмда рақиб эмас	12
Яхши таглама — деярли асл нусха	15
Беданалар ҳам сайрар эканми?	16
Қиёсий шеършуносликка бир назар	19
Байт-ал ҳикма зиёси	24
Сўзга эътибор — тилга эътибор	26
Таржимон ижодхонасида	31
Турғун бирикмалар таржимаси	36
Эпик штамплар ва стилистик қолиплар таржимаси	45
Хос сўзлар таржимаси	49
Таржимада проза ритми	54

Камилджан Джураев

ИСКУССТВО ПЕРЕВОДА

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабоп китоблар таҳрир ҳайъати
томонидан нашрга тасдиқланган.*

Мухаррир *М. Алиева*
Рассом *В. С. Тий*
Техмуҳаррир *Э. Сағдиева*
Корректор *М. Содиқова*

ИБ № 1744

Теришга берилди 2.12.81. Босишга рухсат этилди 13.01.82. P05514. Формати 84×108¹/₃₂.
Босмахона қоғоғи № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 3,15.
Ҳисоб-нашриёт л. 3,4. Тиражи 2500. Заказ 259. Баҳоси 15 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.